

Larramendiren hiztezigintzaren inguruan

Joseba Andoni Lakarra

LARRAMENDIREN HIZTEGIGINTZAREN INGURUAN

JOSEBA ANDONI LAKARRA

1. *Sarrera*¹

Ezer baino lehen konpli da hona ekar ditzadan Ormaetxea'tar Nikolak 1929an Larramendiren hiztegiak Andoainen egin zuen hitzaldiaren hasierako hitzak, hein handi batetan ene lan honi ere ezar dakizkiokela uste bait dut:

Gaur zuen aurrean itzegiteko aukeratu dedan gai au al-perra ta parra garria irudituko zaio jakintsuren bati. Larramendiren iztegi orretaz ezer onik esan al daiteke? Furfuriaka ta aize-poteka asiko dira noski. Bai nai ba dute. Orrako gaurko jakintsu arro oiek esan dutena irakurrita ere, Larramendik zerbait erakutsi dit, neri beintzat («Larramendiren Iztegia», 253).

Berrogeita hamabost urteren buruan hitzok garai hartan zuten ia balio bertsua gordetzen ez ote duten nago; nolnahi ere, geroztik ez dirudi Larramendiren alderdi hau, hiztegi-gintzari dagokiona

---

(1) Lan hau, oharrak eta atal gehienetan egindako aldaketak kanpo, E.H.U.aren Donostiako III. Udako ikastaroetan irakurri nuen (1984-9-7). Blanca Urgelli eskertu behar diot Larramendiz izan ditugun eztabaidetan zehar egin didan ohar eta zehaztasun mordoa. Ez dut J. Caro Barojak Euskaltzaindian, aurkeztu txostena irakurtzerik izan, eta soilik lan hau erdi bukatua nularik K. Mitxelena-ren «Mendiburu eta Larramendi», «Euskara eta euskararekiko ikerlanak (1700-1800)» eta I. Sarasolaren hiztegiari egin dion «Aurkezpena». Guztietan aurkituko ahal du irakurleak anitz ohar interesgarri ene lanean aztertu puntu gehienez. Horrenbestez, testuan ia beren aipamenik sartu ez arren progotxatu naiz haiez ahal nuen neurrian zenbait oharretan. Ezin interesgarriago iruditzen zait «Aurkezpen»ean (15) irakur daitekeen hurrengo pasartea, hiztegiaren 240 urte betetzen direnean Larramendiren berbalorapen zuzenago bat iragartzen digula uste bait dut: «Labur eta zehazkiago aitortu dezadan: Larramendi izan da, lehenbiziko aldiz eta erabat [baina ik. gero Etxeberri] hizkuntza larrekua noranahiko bihurtu izan nahi duena».

alegia, begi berriz ikustera iritsi garenik. Neurri handi batetan andoaindarrak, Azkue² eta Aranaz geroztik, pairatzen zuen meziprezu eta gutiespenean jarraitu du, eskasak bait dira Orixek bezala begi-kotasun eta zuhurtziaz ikusi dutenak.

1936an *Genio y Lenguan* egokitu zitzaion epaiketa latza eta gogorra izan zen:

Desgraciadamente el P. Larramendi malogró su gigantesco esfuerzo extraviando el movimiento literario por los derroteros de la polémica estéril y de la diatriba ociosa (op. cit., 120).

eta garrantzi handia izan du Ibarren iritzi honek ondoko azterketetan, hainbat non, Villasanteren hitzez esateko, «y como suele suceder, con el desengaño y la reacción, ha quedado rebajado en exceso, de modo que para los hombres de nuestra generación el P. Larramendi resulta casi una figura ridícula».

Haatik, segidan doazen orriotan ikusi ahalko den bezala, ene Larramendirenganako hurbilketa Orixerenetik gertuago dagoke Ibarrenetik baino. Ene ustez Larramendiren hizkuntzazko idazkiak irakurketa berri eta zuzenagoen premian daude eta saio honetan, tainak eta egokierak ematen duten izarian, zenbait puntu aztertzen saiatuko naiz.

2. Larramendi eta Etxeberri

Gogoetan nengoelarican egun batez, cer perpaus hautatuco nuen gure gazteriarri aipatceco, gogora citçaitan, hei guehienic agrada ahal daquioqueten gauça dela guerla: ceren gende gazteac, eta bereciqui Escualdunac bere baitharic emanac baitira gudura, eta gathazcara; eta nola gaztei eman behar baitçaje hequien dispoçicinoari dagoacan emplegua, hargatic bada nic-ere hautatu dut hei hemen aipatceco guerla.

---

(2) Behar lukeen bezain ezaguna ez bada ere Azkue ere izan zen garbizale (ik. orain I. Pagolaren lana, baita ASJU honetako I. Lakarena ere haren *Parnasorako bidearen* edizoaz) eta lehen garai batetan (cf. *Euskal Izkindea*, 1891) are larramendizale ere.

Honelako *captatio*arekin hasten du Etxeberri mirikuak bere *Escuararen hatsapenetako* «Escual-Herrico gazteriari» eskeini atala, dudarik gabe bere obrako zatirik garrantzitsuena eta saratarra-
ren asmoak argienik erakusten dizkiguna. Ikus, bestela, nola jarrai-
tzen duen.

Ordea behar bada boztuco dira, ustez ecen gombidatcen tudala Marteren suzco eta kharrezco jocco, eta habarrots icigarrietara. Ez; ceren nihorc gombidatu gabe berac baitira hartara asco emanac. Baina deitzen tut Minervaren dosteta ezti, eta canta-alosien bidez enorantciaren contra eguiten den guerla ohorezcora.

Gerla honetarako gonbitea eta deia egiteaz gain iskiluak presta-
tzen ere saiatu zen Etxeberri, euskara-latina-frantsesa-gaztelera-
zko hiztegiaren eta latina ikasteko gramatikaren bitartez.

Alabaina, dakigunez, gerla aldarrikatze huts eta bakartian geratu
zen ordukotz; ez zen piztu, hortarako boterea zuena —Lapurdiko
Biltzarrea— ez bait zen Joanesen burrukakide eta gogaide atera,
kanpainarako behar zuen laguntza ukatuaz³.

Bere lurraldean falta zitzaion gogaidea Azkoitia aldean, non bere
mirikuntza lanak betetzen bait zituen, eriden bide zuen, 1734 ge-
roztik Loilara erretiraturik dugun Larramendi baitan, hain zuzen⁴.

---

3. Ik. Urkixok bere edizioari jarri hitzaurrea, Villasanteren «Joanes Etxeberri (1668-1749)», honen eta Mitxelenaren literatur historiak, eta azke-
naren *Estudioa*. Erreferentzia osoetarako ik. Bibliografia. 1676an Nafarroako
Estatuek ere ezezkoa eman zioten Bidegarai frantziskotarrari bere 20 ur-
teko lana euskara-frantsesa-latina-gaztelera hiztegia, eta euskararen hastape-
nak argitaratzeko asmoan. Ik. V. Dubarat «Le Dictionnaire basque et les Rudi-
ments du P. Dominique Bidégaray» RIEV VIII (1914) 6-16. Oso interesgar-
ria *gloire et utilité* nola elkartzten dituen Bidegarai (aip. lana 12) baita
bere iritziak euskara eta hebraierari buruz. Bidenabar esan dezadan ez du-
dala Tovarren liburuan horren aipamenik erideiten; *Euskeraren berrionak*
ere aipabeharrezkoa iruditzen zait haren liburua bezalako lan orokor batean.

(4) Marka bedi *gogaide* diodala eta ez *jarraitzaile*, jarraitzaile huts, be-
deren. Beren arteko hartuemanak ez dira oraindik zehaztu ez ikertu ere
sakonki. Hortarako ezinbestekoa da duda gabe Etxeberriren hiztegia be-
rreskuratzea, argitaratzea eta aztertzea, zorren norabidea (ik. L. Mitxelena
Estudio 29-30) eta kopurua finkatzeko. Bestalde, lotsagarria izan arren, ez
dugu Etxeberriren lan eta hizkuntz ideiei buruzko monografia on bat (To-
varrek ez du aipatu ere egiten bere liburuan). Zorigaitzez nik ezin dut he-
men Larramendirekin dituen antzekotasun batzu erakutsi baino. Hauek hain
dira ugari eta garrantzizko non ongi merezi bait dute azterketa zehatzagoa.

3. *Larramendi eta apologistak*

Ez da hori Larramendiz egin diren aurreko azterketetarik atera dezakegun ondorioa, ordea. Hari buruz idatzi duten gehienek Axular eta Etxeberriren zuhurtzia eta praktikotasuna goraiatu ondoren «apologistatzat», hitz honek gure artean duen adiera gaiztoarekin, jo izan dute: «El P. Larramendi es, ante todo, un apologeta del euskera» (Villasante «El P. Larramendi...», 171), «carácter puramente teórico y apologetico de la obra de Larramendi» (Sarasola HSLV 55), «su finalidad principal, como la de los apologetas anteriores y posteriores a él, fue la de defender y justificar la lengua ante los extraños, no la de aficionarla para uso de los propios» (Mitzelena, HLV 87).

Horrenbestez epaitua, kondenatua eta zigortua —isiltasunera eta iragan aipaezin batera zigortua— dakusagu⁵ ondorengo askorentzat.

Larramendi apologista *ere* bazela aitortuz (ukaezina bait litzateke) hori baino zerbait gehixeago —eta egungo egunetik behatuaz zerbait garrantzitsuago— ere bazen, ordea. Haatik, ez dut *beste* horretara igaro nahi gure artean *apologista* izenak hartu duen *anatemata* adiera eta itxuraz zer edo zer esan gabe.

Adjektibu hori erantsiz geroz kasuan kasuko idazlea *ipso facto* gera daiteke Euskal Parnasotik at, edo atetik oso hurbil bederen, nahiz eta idazle gutxik egin duen meriturik toki hortan sartzeko Larramendik adina.

Ez naiz hemen apologisten apologiari egiten saiatuko; alabaina esan behar dut ez deritzodala zilegi gaur egungo usadioen, aurrerapenen eta ikuspuntuen arabera haiek epaitzeari, batez ere usadio, aurrerapen eta ikuspuntu horietara «gure aurretikoen sorbaldan» jarririk iritsi garela gogoratzen badugu. Ez du gainera inongo zentzurik gaur egun oraindik Larramendi, Astarloa eta bes-teren etimologiak zuzen ala oker emanak diren eztabaidatzeak, Tovarrek esan bezala (MILV 93) jadanik ordurako ere zaharkituak bait ziren; zentzu eta garrantzi gehiago du, aldiz (ik. aurrerago) etimologia horien bitartez zer erdietsi nahi zen, eta azken finean, apologisten funtzioa zein ote zen ikertzeak. Ezikusiarrena egiten du-

---

(5) Astarloari ere ez zaizkio (ik. L. Mitxelena «Euskara...» 246) bere merezimenduak aitortu hizkuntz azterketan, bere xelebrekeriek estali eta zokoratu bait dituzte.

tenei Mitxelenak gogoratu dienez «las discusiones [apologisten eta kontrakoen arteko eztabaidek], por lo general, poco tuvieron de desinteresadas. Ya en el siglo XVI... se manifiesta clara entre nosotros la necesidad de apologías, lingüísticas e históricas, que entonces y más adelante, aparecen como respuestas a posibles amenazas que, por el momento, no parecen ser amenazas a la lengua, sino al régimen propio del País» (MILVen erreseina 123).

Alde batetik hizkuntzaren historia, hedadura eta etorkia, bestetik Euskal Herriko erakundeen etorkia, boterea eta geroa ziren bada, lotzen zirenak eta ezin jarrai daiteke holako edo halako mitoak⁶ (ber)gezurtatzen eta bere oinarri eskasia (ber)erakusten mito horiek ez bait dute berezko garrantzirik beren testuinguru horretan ikertu ezean.

Bestalde, apologiak *ezinbestezkoak* ziren orduan eta aurrerago ere, eta ez Euskal Herrian soilik; Brunotek esan bezala (ik. Calvet, *Lingüística y colonialismo* Madrid, 1981, 153) errepublikazale izateko frantsesez mintzatu behar zen. Besteek ez zuten *hizkuntza* baina *jerga* erabiltzen eta holakoek pairatu behar zuten zortea aurreerabakirik (*hizkuntzaz* mintzo zirenek erabakirik) zegoen: heriotza, inoiz inork —Unamuno kasu— ehorzketa onak agindu arren.

Hortik eta ez bestetik dator apologista belaunaldiek (eta are sagek) hainbat lan egitea beren hizkuntza, hemen euskara, besteak bezain on, aberats eta konplutua zela erakusten, edota besteak bezain noble eta zahar, Babel ostean sortua eta lehenago Espainia osoan mintzatua; jokorako arauak aurretiaz inposatuak zituzten.

Hara hor, esate baterako, Larramendik Gandarari idatzi zion gutuneko zati hau non bere garaitiak sortu arraitasuna antzeman bait diezaiokegu:

Trevouxco Memoria famatuetan anche datoz atereac eta isuriac Euzqueraren alde esan ditudan guciac aitortzen didatela gucietan arrazoia, baita gure hizcuntza dala besteac baño ederrago, obeago, gozoago, eta ona non gure etsai cital guciac arrituric isildu diran Madriden ta Parisen.

(6) Ik. J. Juaristiren tesina eta tesi (Gasteiz 1985) argitaragabeak, *Euskararen Ideologiak* (I) (Haranburu Altuna editorea) eta *La leyenda de Jaun Zuria* (Caja de Aho. Vizcaina), Juaristik bere tesiaren hitzaurrean «materia de Vasconia» deitu duen ohizko mito sortaren azterketarako. Aranzadiren *Milenarismo Vascon* ere bada horiei buruzkorik.

Hizkuntz eztabaidok interesatuak dirateke oraindik XIX. mendean ere, are honen bukaerarantz jadanik hizkuntzalaritza modernoa sortua bazen ere⁷. Sinpleegia, guztiz okerra ez esatearren, iruditzen zait «La desmitologización» deitzea Unamonori dagokion atalari, Tovarrek bere liburuan egin bezala. Egia da Unamunok bere 1884ko tesian⁸ aurrekoen tubalismu, kantabrismu eta beste honelako euskaldunen eta euskararen etorki eta historiari buruzko mito gehienak suntsitu zituela. Alabaina, zientziaren izenean bada ere, berak ere badarabiltza zenbait mito berri: «norabide bakarreko» hizkuntz tipologia («un idioma aglutinante no puede nunca ser tan perfecto y claro como uno de flexión»)⁹ eta herrien historia eboluzionista lotuaz, euskara Euskal Herriak aurrera egiteko galdu behar duen oztopo bat dela aldarrikatuko du behin eta berriz. Zientziasun oso interesatua, beraz; are interesatuagoa aldarrikapen horiek ozenagoak bait dira 1901etik —hiru urte Cuba eta Filipinasekoetatik— aurrera, begi bistan dagoen bezala haren hizkuntzazko testuak irakur ditzanarentzat¹⁰.

Gainera, eboluzionismo sozialaren oinarriak ez dira linguistikoa-renak (marrismoa eta beste) baino askoz sendoagoak, eta teoria beraren etorkiak dira oso susmagarri, ez apologistenak baino gutxiago inola ere. Zeren eta, Lévi-Straussek ohartu duenez: «Los dos fundadores del evolucionismo social, Spencer y Tylor, elaboran y publican su doctrina antes del *Origen de las especies* o sin haber leído esta obra. Anterior al evolucionismo biológico, teoría científica,

(7) 8. oharrean aipatu liburuaren 105. orrian «Siglo de la Filología» deitzen du Unamunok XIX.a.

(8) *Crítica del problema sobre el Origen y prehistoria de la raza vasca*, ik. 9. oharra.

(9) «Más sobre el vascence», Revista de Vizcaya, I, 12 zba. 1886-4-15, 422-426 eta orain nik aipatzen ditudan Aguilar-eko *Obras Completaseko La Raza y la lengua* 142an. J. Aranzadik dioen bezala «hay que evitar la tentación de identificar Mito con «error» y Ciencia con «verdad» así como la de «explicar» aquél por su función social presuponiendo la neutralidad, imparcialidad y objetividad de ésta: la carga mítica de muchas desmitificaciones científicas no siempre es menor que la existente en el objeto de crítica» (*Milenarismo vasco*, Taurus, Madrid 1981).

(10) Gonbara adibidez «Individualmente cultivo el idioma vasco; no me empeño en propagarlo, porque tengo otras cosas que hacer y porque considero esta propaganda infructuosa e inútil» op. cit. 9. oharrean 43-44 or.) eta «La historia española se ha desquiciado o trasquiciado más bien: ha de cambiar de goznes. Ha sido durante siglos centrífuga; tiene que ser ahora centrípeta» (190leko Lore Jokoetako hitzaldian, in *Obras* 241) nondik datozen «Tenemos que olvidarlo [euskara] y irrumpir en el castellano, contribuyendo a hacer de él, como de núcleo germinal, el español o hispanoamericano» (op. cit. 242) bezalakoak.

el evolucionismo social no es, con demasiada frecuencia, sino el maquillaje falsamente científico de un viejo problema filosófico» (*Antropología estructural* 312). Eta, ez da zer esanik, «teoria» horrek arazo askozaz praktikoagoak eta helburu konfesaezinagoak estali ohí dituela ¹¹.

Bestalde eta apologistengana bihurtuaz, hauen artean bereizkuntzak egin beharra dugu; ezin dira talde berean sartu Garibai eta Poza, Erro eta Etxeberri, Larramendi eta Astarloa. Beren ezberdintasunak handiegiak dira, ez soilik «taktikan» —erabiltzen dituzten mito eta *topoieta*n— baina baita «estrategian» —lortu nahi dituzten helburuetan— ere. Guztiak «teorikotzat» eta alferlanen egile nagizat baditugu ere, ez da hori egia osoa, ez eta gutxiagorik.

Aipatu dugu jadanik Etxeberriren helburua atzerritarren irainei aitzit egiteaz gainerakoa zela. Mitxelenak «tentativa tan bien razonada como entusiasta para convertir la lengua vasca en el instrumento principal de la enseñanza que podemos llamar secundaria en el País» definitu zuen. Ikusi dugu halaber, proiektu hortarako behar zen latina euskararen bitartez eta bitarteko gehiagorik gabe, ikas ledin lanabesak landu zituela erosta hutsean mantendu gabe; ez dut uste, beraz, gehiegi esatea litzatekeenik Etxeberri mirikuarena kultur proiektu argi eta garbi bat dugula, euskal proiekturik zahar eta zuhurrenetarikoa.

4. *Hiztegia zertarako? Apologia zertarako?*

Larramendi ere ez zen izan ustezko edertasunen soan eta haien bilketa alferrean soilik aritu ziren horietakoa, gorago esan bezala «obra puramente teórica» deitua izan bada ere.

El impulso que me hizo empeñar en estudio tan espinoso, no fue sólo la pasión de ennoblecer e ilustrar nuestra lengua, y por este lado acreditar a la Patria. Fue otro mayor, y más propio de mi carácter, y consiste en el gran bien, y utilidad que espero se ha de seguir a todo

---

(11) Ik. adibidez Calveten liburuan delako glotofagiaren historia eta taktika ugarietz. Puntu konkretu honetaz 5. atalburua «El discurso colonial sobre la lengua», 113-123.

el País del Bascuence. Allí es necesaria esta lengua, sirviendo muy poco el Romance para el común de la gente. (Gramatikaren sarreran).

Gramatika eta Hiztegiaren hitzaurreetan garbi asko uzten du go-goan duena zera dela, euskara «goren gradora» igotzea, bai kanpo-koentzat (apologien bitartez) eta baita etxe-koentzat ere, landuaz eta egokituaz. Batez ere —*nork bere opilari ikatza*— erlijio zabal-kunderako aipatuarren, eskola eta gainerakoak ez ditu ahanzten, eta seglarren eskuetan ere berebiziko tresnak dirateke, zeinnahi mezu moeta zabaltzeko, Iturriaga eta Iztueta-ren, Egiategi eta Uli-barriren eta beste hainbat eta hainbaten obrak (ik. 7. atala) leku-ko. Ez dugu zertan dudan jarri iparrizartzat praktikotasuna zuela honelako lekukotasunak urriak (ezezagunegiak hobe) izan arren. Ikus bestela zer dioen hiztegia euskara-erdara zergatik ez den azal-tzean:

Mi primer pensamiento fue poner primero la voz bascongada y después la correspondiente castellana y latina; pues así se llamaría al parecer con más oportunidad diccionario del bascuence. Pero mudé la idea atendiendo a la utilidad de este género de obras. (Dic. Tril. Pról. XXXVIII) ¹².

Izan ere ez zuen gehiegitarako balio lehendabizi euskal berba-jarriz geroz, baldin eta helburua euskara ikastea bazen; Espainian nahiz Euskal Herrian hiztegia erabili behar zutenek bazekiten ja-danik gazteleraz, eta zekiten gaztelera hortaz baliatu beharra zuten euskara (gehiago) ikasteko. Gainera, eta ohar bedi honetaz, euskaraz ez zen bospasei dotrina baino; gazteleraz, aldiz, baziren argi-taraturik hainbat liburu ia kultur arlo guztietan, eta kultura hori zen eskuratu eta euskararatu behar zena.

Por el contrario, hay mucho escrito en castellano en las más de las artes y ciencias, especialmente en lo doctrinal y moral. Para entender estos libros y traducirlos al bascuence en todo o en parte, sólo puede servir, como es claro, un diccionario en que vayan antes las voces castellanas y se sigan las bascongadas, que de otra suerte no se sabrán sino por casualidad (ibidem).

---

(12) Ik. gainera 15. oharra.

Baliteke oraindik norbaitek pentsatzea lan hori (eta egitura horretan) «para no envidiar a otras lenguas alguno de sus ornamentos y curiosidades» burutu zuela, Larramendi beraren hitzak erabili-az. Haatik ez zuen zertako. Jadanik egina zuen horrelakorik bere *De la antigüedad* edota *Discurso histórico sobre la antigua famosa Cantabrian*; aski zuen zerbait gehiago erantsi nahi bazuen hiztegiaren hitzaurrearekin, baina ez zuen zertan egin 800 orri handitik gorako hiztegirik. Ohar gaitezen gainera, bere ustez arrotzekin jotzen ari zen partida (Arakistainen harako *Pillotan abiatu dira/ Un Mayans y Armesto/ Oec ateratzen dabee/ Un Bascongado al resto hura*)¹³ irabazia zuela eta tanto askogatik, gainera (*ezta asco necatzen/ Nuestro Bascongado/ isterpetic ere/ les tiene ganado*)¹⁴. Burukomin gehiago ematen zion, ordea, euskaldunen epeltasunak eta behin eta berriz inarrostean zien:

Beste ainbeste, ta alaco cutunic zurea [Gandararena] bezalacoric, iñorc ere eztit eguin Bizcai alde ortatic; Guipuzetatic ere guichic: lo daude erne bear duten guciac, sorrac ta gorrac, otzac eta motzac, motelac eta gatzic-bagueac dirade. Madridtic, Paristic eta beste erri aietatic, Jaincoac daqui jaquintzu andietatic cembat alabanza izandu dituzten [liburuek]... Baña Euscaldunai egoqui edo arriari aimbat dezu, eta onechec sumindua nauca ecin geiagorafiaño (Telletxea-Lekuona «Gabon Kanta...» 161-2).

Era berean, erdal testuetako euskarazko zatiak ez dira beti arrotzak iraintzeko edota haietaz irri egiteko; *Corografian* esate baterako euskaldunen batasun faltaz eta alferkeriaz, eta horietatik datozkeen arriskuez, mintzo da:

Baldin elcar artzen baguendu gucioc, nor bere sallari dichecala, Francian icaratuco guintuque franciar guciac, ta Españian españiar guciac. Non da ordea elcarte ori? Nagoan isillic. Nere min garratzena da, are eztacuzcula onetatic darraizcun calteac eta gaitzac; eta dirudienez, ezagutuco ere eztitugula, ditugun on piscac galdu ditzagun artean. (*Coro.* 300).

(13) Ik. F. Fita «Suplementos al Diccionario Trilingüe del P. Larramendi, escritos en 1746 por el P. Fr. José de María Carmelita Descalzo» in *Revista de Ciencias Históricas*, Barcelona 1880-1881, 87. or.

(14) *Ibidem*.

Ez dut uste, beraz, kanpotarrentzat eta ez etxe koentzat idazten zuela (Cf. Villasante «La obra lex.» 173) mantentzen jarrai dezakegunik, ez eta bere hiztegia arrotzentzat eginago dela euskaldunen-tzat baino (Villasante op. cit., 480)¹⁵.

Ohar bedi, halaber, apologistek «apologista huts» diren neurrian bederen, ez dutela hiztegiarik egin ohi, Etxeberri eta Larramendiren alderantziz, hain zuzen.

Bestalde apologien premia eta arrazoia ez da behar bezala ulertu izan, ene ustez. Etxeberrik, beste zeinnahi bezain zuhur eta praktikotzat dugun egile batek, euskararen apologia (baita zerbait gehiago ere, jakina) ematen digu bere *Escuararen hatsapenac latina ikhasteco* gramatikaren aitzinean eta honen sarrera bezala; irakur dezagun azkeneraino Larramendiren lehen obraren titulua: *De la antigüedad y universalidad del bascuence en España: de sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas lenguas*. Gehienetan hemen egin ohi da planto, honaino heltzen denean behintzat; haatik, bada oraindik guretzat hemen garrantzizkoa dena: *Demonstración previa al Arte que se dará a luz desta lengua*. Hots, bai Etxeberrik eta bai Larramendik beharrezko, nahi ta nahiezko dituzte apologiak, gogoz kontra eginak direla ere ezin esan arren, batez ere bigarrenaren kasuan. Gramatika bat edota hiztegi bat «gauza serioegia» zen oraindik zeinnahi hizkuntzari buruz egiteko; merezi egin behar zuen hizkuntza horrek. Zehazkiago, frogatu egin behar zen deskribakizuna hizkuntza bat zela eta ez erdipurdiko ahuntzerdara edota zarata nahasi eta itsusizko sorta bat. Soilik hori egin ondoren jaitsi zitekeen praktikara eta gramatika edo hiztegia argitaratu edo argitaratzen saiatu, beti —gogora Etxeberri— argia ikustera ez bait ziren iristen^{15 bis}.

Apologista gehienek, «teorikoek», ez zuten bigarren urrats hori ematen, noski. Lehen esan legez beren egiazko helburua eta xedea ez bait zetzan hizkuntzan bertan, hizkuntzaren atzean edota —gehienentzat— gainean baino.

---

(15) Ez dakit duen garrantzia aitortu zaion P. Altunak argitaratu Larramendiren euskara-gaztelera hiztegiari. Bere *Hirukoitza* atzekoz aurrera jartzeko saio honek froga garbia damaigu, oraindik gehiago behar bagenu, hiztegia atzerritar etsaiei ihardesteko aterea dela pentsatzearen kontra; soilik Larramendiren heriotzak eta hark usu salatu (ik. Dic. Tril. XXVIII eta hur. eta P. Altuna Euskera 1967, 139) euskaldunen ezaxola eta zabarkeriak azal dezakete andoaindarraren euskara-gaztelera hiztegi hori lehenago eta gehiago ez ezagutua eta, horrenbestez, Larramendiren hiztegi-gintza lanak beste begiz ez ikusia.

(15 bis) Ik. eraskina.

Etxeberri eta Larramendi bezalako «praktikoek», ostera, lehenengo saioa armatzat, ezkutu eta gezitzat, erabili ohi zuten bigarrena heltzeko asmoz.

Bakarrik modu honetan ez ulertzeak azal dezake Azkue eta Aranaz geroztik Larramendik pairatu duen beherapen eta hondamena, Villasantek dioen bezala ia ia meziprezura iritsi dena: «para los hombres de nuestra generación el P. Larramendi resulta casi una figura ridícula» (ik. 1.ko atala).

5. *Hitzberriak*

Baina Larramendiren zuhurtasuna nonnahi eta nondiknahi nabaitzen da, begiak itxi nahi ez badizkiogu, bederen. Har ditzagun oraingoan Azkuez geroz hain ospe eta omen txarra duten hitzberriak, «neologismoak». Usu azaldu ohi da idatzirik hiztegiko erdal egokitzapenak betetzeko asmoz asmatuak direla, *pour épater* azken finean. Baina ez da horrelakorik; berak bait du aitortzen, aldarrikatzen hobe, —eta gazteleraz aldarrikatu ere, etsaiek ulertzeko moduan— «voces facultativas», hots, orain «hitz teknikoak» deituko genituzkeen horiek, guztiak asmatu dituela eta baita hizkera arrunteko beste bi edo hiru ere.

Hori, dirudienez, garai hartan gero baino hobekiago ikusia bide zegoen; hona bestela, bide berdintsutik abiatu zen Etxeberrik zer zioen:

cilhegui bada erraitea *Gueçurtatcea* cergatic ezta erranen
Eguiztatcea? eta *handiztatcea?*

edota pixkat aurrerago, orokorki hitzegiten duelarik, hitzberriak sortzeko ahalmena, hain zuzen, hizkuntzaren askatasuna lortzeko eta morrointza apurtzeko beharrezkotzat edukiaz:

[Bada jendea hitz berriak gaitzesten dituenaz ez ezagutzearen; baina ezin dira guztiak ezagutu]. Ordea cer erraiteco da noiz-eta-ere halaco hitçac eta icenac baitirateque berez escuarazcoac, eta escuararen erreguelen eredura moldatuac? edo erran behar da, hainec escuara nahi luquetela eguin den baino gathibuago eta lothuago? (Etx. 102)

eta hurrengo orrian

manera berean escuarac ere, arroçoinaren bidez bilha ahal ditezquen gaucaen causitceco eta eçagutçeco erran behar da baduela arguitasun eta libertate bera baldin orai-ere nahiago ezpaduçu erran hitzcuntça guztietaric hunc nec galdu duela centçua eta libertatea, bathere eztelarican centçua hambat seguitcen duenic eta libertateagatic hambat odol issuri duenic. (Etx. 103).

«Se piensa *a priori* que Etcheberri —admirador, seguidor, imitador y hasta transcriptor literal de Axular— es el autor menos indicado para recurrir a neologismos que, además de ajenos, eran de discutible calidad» dio K. Mitxelena (*Estudio 29*) Etcheberri Larramendiren neologismorik hartu zuen ala ez aztertzean. Baina arazo horretan, lanabes faltaz (ik. 4. oharra), sartu gabe, garbi dago Etcheberri teoriarik zilegitzat jo zituen hitz berriak praktikan ere erabili zituela; hor dira bere gramatikazko *komunztadura*, *komunztatu*, *izenordain*, *laburdura* (=«syncopa»), *etorki*, *berretkailu*, etab. Bestalde ez ote zuten hitz berriak erabili XVI eta XVII. mendeetako lapurtarrek? Ez dut uste galdera alperrikoa denik ihardesten erraza ez badateke ere¹⁶.

Alabaina, hor ditugu Leizarragaren *zerbitzarikide* «consiervo» Larramendik bere alde aipatua (*Dic. Tril. XLV*) —eta erabil zitzakeen *burgeskide*, *konpункide*, *presonerikide*, *langile-kide*, *heredero-kide*, *soldado-kide*— eta *aitasaindutasun*, *aitatasun*, *aitzinaramendu*, *aniztasun*, *apazegagarri*, *anaietasun*, *apostolutasun*, *barnatasun*, *bezalakatu*, *bere-buruentar*, *targoa*, *tabernaklegile*, *txipitasun*, *kristinotasun*, *konpligarri*, *diszipulutze*, *doktrinagarri*, *ema-alhargun*, *enbaxadoregoa*, *enparagarri*, *ezeztazale*, *gogagarri*, *gorte-iaun*, *giza-peskadore*, *hautenetate*, *izengilatuki*, *itsu-aitzineko*, *lotgarri*, *mandatalgoa*, *reboltamendu*, *sabbathgoa*, *tenpletxogille*, *variabletasun*, eta beste, eta hor dira, halaber, Axularren *abantaillatuki*, *abenikoa*, *aitzinatzaile*, *arartekotasun*, *beheratzapen*, *bekaizkoa*, *desgogara(ko)*, *desohoragarri*, *edergaillu*, *emendaillu*, *eragotzkarri*, *erremediakizun*, *ethorkor*, *ezoren*, *eztheustasun*, *hilkizun*, *irakidura*, *iratzarpenta-*

(16) Hurrengo ahapaldietarako ik. G. Aresti «Léxico empleado por Leizarraga de Briscous», FLV 1973, 61-128, Fr. L. Villasante *Axularren Hiztegia*, Arantzazu 1973, K. Mitxelena «Euskal iztegiikeak...» 18 eta «Mendiburu eta Larramendi» 22.

*sun, izendatuki, kontrapozoin, laboraritasuna, luthertasun, malenkoniagarri, manaiukortu, manukortu, minberadura, mugakide, nahastekamendu, sabeldarraiotasun, etab. hizkuntz landu eta ez-herrikoia*ren lekukoak; ez ote da beren artean hitzberririk?

Ez dira gauza bera, jakina, Larramendi bezala, hiztegi orokor bat egitean kultur berbak oro asmatzen ihardutea premiak berdintzeko eta, noizean behin, bat edo beste sortzea mementuzko beharri aurre emateko euskaraz idatzi zutenek —trebetasun ezberdinez— egin legez; alabaina, bi joerak ditugu, azken finean, hizkuntz maila landu baten eraikuntzaren lekuko.

Badirudi gainera hiztegegile zaharrak ere, Pouvreau kasurako aritu zirela Larramendi baino lehen beren hiztegiatarako hitz berriak asmatzen hitz arruntei atzizki edo aurrizki emankorrek ezarriaz¹⁷. Ez da, beraz, Larramendi bide honetatik abiatu zen bakarra, inor baino urrutiago joan bazen ere bertan barrena.

Larramendi eta Etxeberri iritzkide ditugu:

El bascuence ha conservado la virtud de fabricar voces nuevas, compuestas de sus fecundísimas raíces, y el derecho de apropiarse y adoptar como suyas otras muchas de diferentes lenguas para significar nuevos objetos y ser riquísima entre todas (Dic. Tril. Pról. XXIX)¹⁸.

Saratarrarekin bat datorrela honetan ere, ez du onartzen hitzun arrunt eta landugabearen usadioa hitzberrien epailtzat; izan ere ez dira harentzat sortuak eta gainera, pixkanaka pixkanaka ezagutuko ere ditu^{18 bis}.

(17) Oihenartez ik. 36. oharra.

(18) Bai bataren eta bai bestearen idazkietako baieztapenetan geuk bereizi behar dugu, beraiek ez bait dute hori beti oihartzun, noiz ari diren euskararen *botereaz* eta noiz *egoeraz*. Argi dago azken finean 2. hau 1. koari egokitu nahi diotela hortarako euskaldunak zeutzan lozorro eta trebetasun faltatik ailtxatuaz: ik. gorago Gandarari egin gutuneko eta *Corografiako* aipatu pasarteak eta *Arteko* 389-90 orriak. Gogora bedi atalaren izena, «De la poesía de que es capaz el Bascuence». Aizpitarre eta RSBAPen hiztegiaren asmoa —gero Azkuerena bezala— soilik historikoa, «zientifikoa» izaki (ik. «Del fin del Diccionario Bascongado y medios generales para su formación» in *Colección de documentos inéditos para la historia de Guipúzcoa* VI, 100 eta 105) ulergarria da hitzberrietan *Hirukoitza* ez jarraitzea, beste hainbat gauzatan bere oihartzuna nabaitzen bazaio ere Mitxelena (*Colección...* VI, 125) oihartu legez.

(18 bis) Gonbara bedi Mendibururi egin Sarrera-gutuna, batez ere harako «Etzaitzátela tóntotzarren eráusiác ozpindú, ta icaratú: ez dirade gendártecoac, ez contuzcoac... Guizon zuhúr, cintzó, ménac eta jaquintsuac guré alde ditugunean, eztegiú béste gendála horiei jarámon bear, ez eta áyen esan mezánaz ajolaric artú», in *Autobiografía* 280. or.

Dirán que esas voces no se entienden. Lo 1.º no son voces del vulgo, sino facultativas, y basta que las entiendan los profesores de las ciencias, y es también lo que sucede a las voces griegas y latinas correspondientes. Lo 2.º importa poco que no se entiendan al principio, porque con el tiempo y la repetición se entenderán fácilmente. Lo 3.º aun para el vulgo son más perceptibles estas voces bascongadas, *jaincoquindea*, *izarquindea*, *ceruquindea*, *eraquindea*, que no las correspondientes *teología*, *astrología*, *uranología*, *cronología*, porque en estas nada le suena a bascuence y en aquellas sí (Dic. Tril. Pról. XLIV) ¹⁹.

Arrazoiok ez dira mezprezagarriak eta Larramendiren proiektuaren, kultur proiektuaren, aldeko lekukoak ditugu dudarik gabe. Egun Larramendiren asmakizunak gauza bitxi eta xelebrik egiten bazaizkigu ez da zilegi bitxitasun eta xelebretasun hori XVIII. mendeko hiztegiek gogoz bilatu zituela pensatzea. Dugun irudia tarteko 240 urteen poderioz eman diren gertakarietako taitua da; eman zitezkeen baina jazo ez ziren iraganak asmatzen ihardun gabe, uste dut, dena den, kontutan izan behar dugula Larramendiren neologismoak epaitzeko orduan ezen Arana eta Azkuerekin galtzaile ateratzean bere obra suntsitu bazen ere, historia beste era batera gerta zitezkeela; orduan, onarturik eta hedaturik bere neologismok, Larramendi ez litzaiguke barregarria baina zuhur eta aurreratua irudituko. Ezagunegia da *ikurriña*, *aberri*, *abesti*, *Euskaltzaindi* eta *Euskadi* bezalako hainbat hitzek ez duela, berez, hark asmatuek baino merezimendu gehiago aurrera irauteko, baina begi bistan dago lortu duten atxekimendu eta bizia; gogora bedi egun literatur euskaran kultur gaietarako greziar berbak erabili arren badirela horietarako ere bere baitarik sortu dituzten hizkuntzak eta, urrutiago joan gabe, oraindik gure artean *urrutizkin* eta *berebil* ez direla guztiz ezezagunak.

Larramendiren helburua hizkuntza guztiek jakintza eta teknologiaren aurrerapenen oihartzun eta isladapenik agertu nahi edo ahal duten neurrian sentitu ohi duten beharra eta premia, hots, hitzberriena, asetzea dugu.

---

(19) Ematen duen azken arrazoa (4.a) 3.aren antzekoa da: «ninguno hay que esplicada una vez la voz bascongada no se quede con ella, y esa su significación, v. gr. *jaincoquindea* deritza *janicoaz*, ta *jaincoaren* gauzaz *hitzeguiten* duen *jaquindeari*...».

El bascuence no necesita de voces [berba teknikoez ari da] propias ni agenas porque ninguno ha hablado ni escrito en bascuence de las facultades y ciencias ni ha pensado que sea lengua oportuna para hablar en ella. Ahora está en otra disposición el bascuence y en punto para hablarse en cualquier ciencia y facultad, y es la ocasión de buscar las voces oportunas que hasta ahora no ha tenido o tomándolas de otras lenguas o inventándolas o formándolas de sus fecundas raíces (Dic. Tril. Pról. XLII-XLIII) ²⁰.

Hau jakina, ezin da betikotz asetu, *Fenix*a bezala suntsitzen ez den izaki horietakoa baita; alabaina mende eta garai batzuetan bes-teetan baino gorriago da, hain zuzen ere hizkuntzan isladatu nahi diren aurrerapenak edo aldaketak larriago diren neurrian. Esan beharrik ez dago nolakoak izan zitezkeen kultur gaietan berri eta arrotz zen Larramendiren garaiko euskaran.

Beharrizan horri eman zion aurre Larramendik, bere erara eta bere ahalara, eta hor dute beren oinarri eta azalpen haren neologismoak.

Larramendiren hiztegiak mintzatzean hitzetik hortzera azkar, azkarregi, etorri ohi denez gero hitzberrien aipua ²¹, konpli da noiz, nola eta zertarako asmatzen eta sartzan dituen hitzberri horiek ikustea. Bere hiztegian lehenik onartzen dituen hitzak ezagutzen

(20) Euskararen kultur gaietako tradizioezaren kexua, jakina, goragotik zetorren, Etxepareren («nola batere ezten asaiatu bere lengoaje propioaren faboretan heuskaraz zerbait obra egitera») eta Axularren («Baldin egin baliz euskaraz hanbat liburu nola egin baita latinez...») eta kontrajarri ohi zaion Tartasen «hanko euskarak dü oguena, eta ez euskaldünak») obrak berme. Etxeberrik Axularren hitzak errepikatzen ditu ia oso osoan (ik. aurrerago) eta bere aldetik eransten du ezen «hainitz gauça hitzcuntça arrotcen itçalaren azpian guretçat ehortciric ceudecinac, Sarac escuaraz arguitara emanic, eraguin tuela Escual-herrico-tçat: non arroçoinequin erran baiteçaquet, Escual-herrico Athenas Sara lau-uridin» (Etx. 152).

(21) Ikerketa faltaz edo, ahaztu edo gutxietsi egin da *Hiztegi Hirukoitzak* garai hartako eta lehenagoko euskarari buruz eman diezaigukeen lekukotasuna, Mitxelena (ik. *Estudio* eta «Euskal-Iztegigilleak...») aztertu eranskinez kanpo. Alabaina —eta hau garbiago agertzen da euskara-gaztelera hiztegia dazagunetik— *Hirukoitzean* gutxiena da asmatua eta gehiena herriatik eta autoreetatik bildua. Jadanik J. C. Barojak (*Los vascos y el mar*, Donostia 1981, 49) markatu du bere aberastasuna itsas gaietako hiztegiaren; ez dut uste beste sailetan ere urriagoa datekenik eta oparoa dugu arkaismu (ik. ASJU XVII eta XVIII-2) eta are (ik. ASJU XVI 218 sv. *Kaltxapot*) *hapaxetan*. Guzti hau nabarmenago dateke hiztegiaren hitz altxorra euskara-gaztelera ordenan aurki argitara dadinean.

zituen liburuetan irakurriak eta herritik jasoak dira; bi sailotan, gainera, euskalki guztietarik hartuak, batekoak bestekoaren osagarri izan litezen eta erdarara alperrik eta berba jatorren kaltetan jo beharrik izan ez ledin (Dic. Tril. Pról. XXVIII-XLVIII). Hemen ere Etxeberrirekin bat dator:

baldin bertce hitzcuntcetā beçala içan balira lehenagotic liburuac escuaraz isquiribatuac, hetan beguiratuac eta altchatuac egonen ciren gaucen icenac eta mintçatceco hitz eta manera escuarazcoac; eta guisa hunetan baliatu guinaquean hetaz mintçatceco. Bainan nola içan baitira hain appurrac eta gutiac escuaraz arguitarat ilki diren liburuac hargatic alde batetacoac ecin jaquin cetçaquen bertce alderdico hitz guztiac eta gaucen icenac: eta hala demborarequin edocein lekhutan joan içan dira hitçac eta gaucen icenac appur bana emequi-emequi bertce gauça guztiac beçala truccatuz, eroriz eta ahantciz. (Etx. 399).

eta Larramendik

El guipuzcoano no tiene noticias si no es de la porción de voces que se estilan en Guipúzcoa, o aunque la tenga no quiere valerse de las que hay en Vizcaya, y lo mismo sucede al vizcaíno con la porción de sus voces respecto de las de Guipúzcoa; y como cada una de estas porciones no alcanzan para la universalidad de los objetos vulgares, se califica, pero sin razón, de pobre al bascuence (Dic. Tril. Pról. XL).

Egoera hau gainditzeko jartzen ditu hiztegian, inolako euskalki bereiztasunik gabe, bildu ahal izan dituen euskarazko hitz guztiak, Euskal Herri guztietara zabal litezen eta denetan ezagut.

Hauen ondoren erderatiko mailebu bertakotuak sartzen ditu (ik. aurrerago) eta, azkenik, soilik zientzia eta tekniketarako, berbak asmatzen. Hauek bai, guztiak asmatzen ditu, euskara gai horietan oraindik saiatu eta trebatu gabe bait dago: «El bascuence no ha necesitado...».

6. *Hitzberriak Larramendiren euskaran* ^{21 bis}.

Komenigarria iruditzen zait zerbait esatea asmatutako hitzberrien etorkizunaz eta, hasteko, Larramendik bere euskarazko idazkietan egiten duen erabileraz, erabilera hau dela kausa zalantzan jarri izan bait da Larramendiren «seriotasuna»; beste hitzez, idatzi izan da hitzberriak Hiztegiaren egiturak (erdara-euskara) jartzen zuen atekatik bere burua ateratzeko baliabide maltzurra baino ez zirela. Iritzi horri jarraikiz, ateka horretatik kanpo izan zenean Hiztegia osatu ondoren, eta honenbestez etsaien irainak suntsitu ondoren, asmaketok ez zuketen arrazoirik eta Larramendik bertan behera utziko omen zituen bere euskal idazkietan:

como ciertos médicos que vacilan en aplicarse a sí mismos los remedios que recomiendan a sus pacientes, no usaba sino con la más extrema medida de los neologismos que forjó con tanta facilidad y no se cansó de recomendar expresamente a todos esta moderación. (Mitzelena, HLV 98) ²².

Era berean, jarraitzaileak ez omen zitzaizkion itsuki jarraiki neologismoen praktikan:

La docena larga de escritores que surgen en Guipúzcoa y Vizcaya en la segunda mitad del siglo XVIII y la primera del XIX llevan el sello del influjo ejercido por el P. Larramendi. Por fortuna estos prácticos del idioma, aunque en teoría admiren al P. Larramendi, no le siguen a ciegas. Su fino instinto, su conocimiento del vascuence popular y del público concreto a quien dirigen sus obras, les preserva de incurrir por lo general en los neologismos que a manos llenas introdujo aquel en el *Diccionario Trilingüe*. (Villasante HLV 144).

(21 bis) Bidenabar, ez dut hurrengo lau ataletan Mitxelenak (Euskera 1984, «Gamiz aurkeztatzean») eskatu Larramendiren eraginaren azterketa zabalik egiteko asmorik; pozik nintzateke hemengo oharrek hortara norbait bultzatzea eta bere lanean lagundu.

(22) Berdintsu Sarasola HSLV 55, A. Sagarna «Euskara XVIII. mendean» in *Hizkuntza eta literatura* 3, 17-115, Eusko Ikaskuntza 1984 eta L. M. Mujikaren *Historia de la literatura euskérica*, Donostia 1979; azken honetaz ik. J. Kortazar, J. Etxezarraga «Flore Sorta Spirituala» in *Pott Tropikala*.

Arazo hau zehazketa faltan dago, ordea. Larramendik erabilzen zituen hitzberriak bere euskarazko zatietan eta hori berak dioskunez baita Hiztegia argitarara baino lehen ere:

Solo tres voces del lenguaje vulgar son de mi invención y de que estoy usando muchos años há, y son *sutumpa* por cañón de artillería, *godaria* por chocolate y *surrautsa* por polvo de tabaco. (Dic. Tril. Pról. XLI).

Har dezagun, adibidez, ezagutzen dugun egilearen lehendabiziko euskarazko testua, *Artearen* 391. orritik aurrerantz ezarri zituen poesiak, alegia.

Hor ditugu, besteak beste, *onesgun* «amor», *icigun* «susto», *escutagai* «hecho escudo», *hilgun* «desmayo», *bostgun* «lustro», *esangi* «refrán». Bada, *escutagai* salbu, guztiak aurkitzen ditugu geroago Hiztegian, bakoitza bere lekuan bildurik.

*San Agustiñen Doanditza*²³ honako hitz berri hauek irakur ditzaiegu: *donkidatu* «dedicado», *doanditza* «santidad», *guzierako* «católico, universal», *eginkizuna* «hacedero», *ezinkizun* «imposibilidad», *arge* «eclipse», *izkunde* «manera de hablar», *noratu* «llevar a dónde»; Telletxeak argitaratu (ASJU IX (1975) 179-184) *Santo Tomasen* otoitzean eta *San Kasimirorean* iragancor «pasajero, provisional», *maitarri* «digno de ser amado», *ongite*, *jaiera* «devoción», *garaitasun* «superioridad», *oarti* «atentado, cuerdo, prudente», *birakor* «vulnerable»; *eskuskribatua*, *usteketa*, *lilluramendu*, *antuste*, *jaiera*, *itsumende*, *gezurtamen*, *hizkunde*, *ikusbide* «demostración», *jakinbide* «doctrina», *esakari* «mensaje, discurso», *txarlari*, *egikari* «quehaceres», *eskukoi* «que está a mano», *ballera* «congregación», etab. Mendibururi bidali hitzaurre-gutunean, eta *beardanezco*, *aldagarria*, *mindun*, *beargaya*, *guciaquicoac*, *gaitzbagueena*, *ongille*, *lauridiquituac*, *hizcunderen*, *erremediaquizun*, *abarraqituac*, *sinistaquizuna*, *gozagarri*, *pecataritasunean*, *jaiera* eta beste ASJUren ale honetan argitaratu 1737ko sermoian.

Lekuko hauen aurrean ezin da esan euskarazko zatien eta bere asmo edota deklarazioen artean kontraesanik denik. Ezin espero

(23) Euskal-Erria 1885, 161 eta hur. Hitzaldia «1738-1760» fetxatua dator, ez dakit J. I. Aranaren ala egilearen beraren eskutik; orobat suposatu nahi dut ezen argitaratzailearen aldaketak soilik grafiaren aldetikoak izan direla.

dezakegu, ez eta gutxiagorik ere, *Hiztegi Hirukoitzeko* hitzberri oro Larramendiren testu laburregietan agertzea; ez du lekurik, betarik ez beharrik. Bihur gaitezen berriro egilearen asmoetara eta gogora dezagun hitzberriak soilik teknika eta zientzi gaietakoak («facultativas») direla; ez ditugu, beraz, hortik kanpo zertan espero eta hau ez Larramendiren ez besteren testutan.

7. *Hitzberriak eta kultur edukinak.*

Hitzberriak ez ziren oso premiazko dotrina labur eta sinpleak egiteko; batez ere euskara idatzian tradizioz bada erlijiozkoa izanik, hain zuzen. Alabaina, liburuak luzatuaz eta gaiak ugarituaz eta jaikiago eginaz joanez gero, lehen ukitu gabeko gauzak ateratzen ziren eta horiekin batera gauzok deitzeko berben beharra sortzen ²⁴.

Bizkaian, badu A. B. Moglek beste zenbait euskarazko lan, *Ipuin Onak* famatuenez at; horien artekoa dugu Luis de Borbon kardenalaren itzulpena (1820). Honela argitzen ditu J. Urkixok (ik. RIEV 25, 682) itzulpen honetako eta alegietako hizkeraren arteko ezberdintasunak:

Entre el vascuence empleado por doña Vicenta en estas fábulas y el que usa en la citada Pastoral hay bastante diferencia, porque, dada la naturaleza de este último escrito, y deseando huir de las palabras castellanas, recurrió a los neologismos [Larramendirenak] que, a decir verdad, son bastante transparentes ^{24 bis}.

Berak baino lehen bere osabak ere badarabiltza *bialgiñai*, *euntarija*, *ekautubak*, *suauts*, *sutunpa* eta beste halako zenbait, parentesi batez erdal ordaina emanik bada ere ²⁵; ez ditu nonnahi erabil-

(24) Cf. Mitxelena «Aurkezpena» 15. Gainera fenomeno hau 1.ko larramenditarren idaztietan ere kausi dezakegu. I. Sarasolak ohartu zidan bezala Kardaberatzen obra guztia bi zati guztiz ezberdinetan sailka dezakegu hitz berrien erabilerari dagokionez: *Euskeraren berri onak* eta beste guztia. Kultur edukinak badu hortan, noski, garrantzirik.

(24 bis) Markatzekoa da «edo taktika» darabilela usu: *baquida edo general*, *arimazain edo curei*, *siniste edo fediazaz*, *onerechi edo caridadia*, *jajoterri edo nacinoe...* Urkixok orri baten facsimila baino ez du ematen eta aurki osoa ASJUn berrargitaratzeko asmoa dut.

(25) Ik. adibidez J. Kortazar «¿Fábulas inéditas de A. Moguel?», FLV XII (1980) 261. or.

tzen, ordea. *Peru Abarkako* guztiak, adibidez, latinetik itzultako zatietan aurkitzen dira.

Gipuzkoan, hitzberriak ugarien erabili zituztenengana igaro baino lehen, Mitxelena (ik. «Aurkezpena») aipatu J. B. Agirrerren bana-kei J. B. Etxegarairanak gehi dakizkieke: *euskaritxoa*, *premileizan*, *doikerra*, *asmegitari*, *artzaigokia*, *otsastetxoa*, *jardinzayen*, *sarartea*, etab.^{25 a}; hemen ere erabilera ez da itsumustukoa: neologismo gehienak, ia guztiak, poesien titulu edo azpituluetan ageri dira.

Iturriagak sarri darabiltza Larramendiren hitzberriak bere el-karrizketetan: *oscaitako* (=«remedio»), *ezadea* (=«jugo»), *ganbusia* (=«tinte»), *omanea* (=«fino»), *ganbusitzeko*, *altistearekin* (=«perla»), *legardatzen* (=«se les preserva»), *likurtatuak* (=«barnizadas»), *atakidak* (=«compuertas»), *sutautsa* (=«pólvara»), *sutunpada* (=«cañonazo»)^{25 bis}.

Haren adiskide eta lankide zen Iztuetaren obrari dagokionez —nahiz eta zaldibiarraren hizkuntza hitzberri gehiegikoz josia dela errepikatu *Genio y Lengua* ondoren— *Gipuzkoako Dantzak* eta, bereiziki, *Gipuzkoako Kondairaren* izenak berak pentsarazi behar liguke «gehiegikeria» horien atzetik ez ote dagoen gai jaikiagoen erabilera eta euskararen barrutian erlijioaz kanpoko kultur gaien tradizio falta; areago ezagunak izanik itzultako pasarteetan eta bere kasa ari denen arteko hizkuntz ezberdintasunak²⁶.

Mendearen bukaerarantz eta arrazoi bertsuengatik aurkitu ahalko dira hitzberriak (Larramendirenak eta harenen antzera asmatuak) Lore Jokoetan eta Donostiako Teatro belaunaldian:

La influencia de Larramendi en el terreno léxico nunca ha sido tan fuerte como en los Juegos Florales. Alrededor de ellos surge un espíritu nuevo que transformará en muchos aspectos las características de la literatura anterior. Es ahora cuando comienza el teatro vasco moderno, se desarrolla una producción poética importante y la prosa

(25a) *Festara*, Auspoa 1969, A. Zavalaren edizoa.

(25 bis) Uriarte, Duvoisin eta Intxauspek ez dute, horrelakorrik ez baitziren Bonaparteren helburuetara egokitzen.

(26) I. Pagolak (ASJU XVIII-1 (1984) 58, Consistorioko dokumentuez ari delarik) egin duen «hizkuntz landua = hizkuntz larramenditarra» berdinketa baieztatu daiteke dokumentu ofizialetarik kanpo ere, cf. adibidez Uli-barriren *Gutun Liburua*. Ik. eraskina.

deja de ser predominantemente religiosa. Se trata de buscar a la lengua nuevos campos de cultivo y en este intento se recurre, con una profusión hasta entonces desconocida, al Diccionario Trilingüe... De Larramendi no sólo se toman sus neologismos; también se extrapolan a otras categorías gramaticales... se imitan sus procedimientos para crear voces nuevas... ²⁷.

8. *Larramendi eta euskal tradizioa.*

Txomin Peillenek eskuetara berri digun Josef Egiategi zubero-tarraren *Lehen liburua edo filosofo huskaldunaren ekheiak* (1785) ²⁸ Larramendiren hitzberrien (eta hiztegi osoaren) eragina berrera-kustez gain, eragin eta arrakasta hortaz hitzegiteko beta ematen dit.

Usu aipatu izan da, *Genio y Lenguaz* geroztik, gutxienez, Iparaldeko eta Hegoaldeko literatur eta hizteigigintzaren historien «martxa bereziak» direla eta, Iparra eta Hegoaren arteko muga; muga honek azalduko luke bi aldeen arteko harreman falta eta, azken finean, bakoitzaren izaera ezberdina (hangoak «praktikoago eta errealistago», hemengoak «idealista eta tematiago»).

Egia da hartuemanak ez direla askok nahiko genituzkeen bezain bortitzak izan; alabaina ez dira meziprezatzekoak ere eta ikerketak aitzina ahala nabarmentzen eta handitzen doaz: Larramendik hiztegiaren hitzaurrean dioskunez ezagunak eta irakurriak ziren bere aldiko Nafarroa Garaian lapurtar liburuak; Larramendik berak Bizkaiko eta Nafarroako zenbait liburuxkaren alboan Leizarraga, Haranburu, Etxeberri Ziburuko, Axular, Harriet, Xurio, Etxeberri Sarako eta besterenak dakartza hiztegian ematen duen aurreko euskal literaturaren zerrendan. Hor egiten dizkien laudorio eta gorazarreak aski ez balira, Gramatikan poesiari eman ataleko aipuetan eta, batez ere, hiztegian egin zuen haien erabilera daku-

(27) Ines Pagolaren «Neologismos en los Juegos Florales» 55. «Aurkezpen»eko 15-16 orrietan Mitxelenak ere aztertzen du Iztueta, teatrogile eta Lore Jokoetako egileen neologismoekiko jokaera. Azkuek bere *Izkindean* eta bestetan egin zuen *Hirukoitzaren* erabilera hain esanguratsuaz ik. I. Pagolak EHU-ko Udako III. ikusturtean emandako hitzaldia.

(28) «Euskararen Lekukoak» Saila, Euskaltzaindia, Bilbo 1983.

sagu haienganako zorra eta haiekin lotzen duen katea; katea honek Añibarrarekin jarraitu zuen, bere maisuaren bitartez ezagutu bait zuen Harriet gramatikalaria —hurrengo mendeko Harriet hiztegigileak bizkaitarra ezagutuko legez— eta, batez ere, Axular, zeina Larra mendiren goresmenen eraginez bizkaieraz ere jarri zuen²⁹; dakigunez, ez zen izan Axularrengan edan zuen andoaindarraren ikasle bakarra, Ubillos berme³⁰.

Loturak ez dira hortara mugatzen: Duvoisinek Kardaberatz lapurteratzen du; Mogelek —nola ongi ez badakigu ere—³¹ ezagutzen zuen Oihenart, *Peru Abarkan* erakutsi bezala. Oihenart bera ere Hegoaldekoeki adi zegoen: edolaere ezagutzen zituen 1596ko errefrauak eta bere *Arte poétique* Bizkaiko poesiak ere irakur daitezke adibide gisa; Isastik Detxeparerenak aipatzen ditu...

Ez dira hartueman gehiegi³², agian, bai adierazgarriak, ordea. Euskal literatura zaharraren *ranking* bat eraiki nahi bageneza izen gutxi bide legoke aipatuen aurretik. Arrazoiak ez dira zailak antzematen: herrixka edo bailara nimiño baterako dotrina llabur bat, usu enkarguz, idatzi behar zuenak ez zuen hortarako bere egunoroko bizitza arrunt eta hertsitik burua zertan jaikirik eta gainerako idazleek beste lurraldeetan zer egiten zuten ikasirik. Horren ondorioak ezagunak dira: euskal liburu gehienak oraintsu arte ezezagunak ziren, usu beren euskalkiaren mugetatik ateratzeke, are estatu mugarik ez zenean ere; soilik honi euskal literaturaren historiaren ezagutza falta gehituaz uler genezake *a novo* behin eta berriz hasteko ohitura hain zabaldua, baita ehundaka aldiz itzulitako *Kempisa* bezalako liburuekin ere^{32 bis}.

Baina baziren gehiengo honetatik ateratzen zirenak gainerakoen berri ikasteko, gorago izendatuen mailara iristen ez badira ere.

(29) Ik. «Iracurleari» RIEV XIV (1925) 297.

(30) Ik. Mitxelenaren (*Linguistika eta literatura bide berriak*, Bilbo 1981, 276.or.) ohar interesgarria, Ubillosek lapurtarrarengandik mailebatu pasarte batekin.

(31) Ik. Mitxelenaren, «El texto de Peru Abarca», ASJU XII-XIII (1978-79) 201-224, eta batez ere 209.or. Ik. eraskina ere.

(32) Ohar bedi hemen soilik Ipar eta Hegoaldearen arteko harremanez ari naizela; horrenbestez ez ditut ukitzen Oihenart eta Pouvreauren artekoak (eta honek erabili aurreko idazleen arazoa, ik. Urkixo eta Vinsonen RIEV 1909 eta 1910eko lanak) edota Iztuetak, Iturriagak, Zabalak, Ulibarrik, A. B. Mogelek eta bestek beren artean izandakoak. Garbi dago, ordea, besteen osagarri eta testuan segidan defendatuaren indargarri direla.

(32 bis) Villasantek (HLV 18) kontatzen duen *Kempisaren* aurreko itzulpenik zenik ere ez zekien apaizarena oso adierazgarria da.

Hori da, adibidez, ezagutu berri dugun Etxeberrri Luzaidekoren kasua³³.

Honela azaltzen du Etxeberrrik bere lana Iruñera baimen eske bidali gutunean:

He traducido la Doctrina del P. Astete al bascuence, añadiendo algunas cosas muy utiles, valiendome p.^a esto de los dialectos y palabras q.^e son mas usuales en este pueblo y otros varios, como también de *libros bascongados, q.^e ciertamente han merecido la aprob.ⁿ del P. Larramendi, memorable p.^r haber lo invencible vencido*, y de otros versados en el idioma³⁴.

Segurolak ohar batean dioenez «inolako dudarik gabe esan baitaiteke Larramendiren euskarazko liburuen katalogoan lehen lekuan datorren 1733ko Lavieuxville Apezpikuaren manuz argitaratutako dotrina bederen irakurria zuela».

Etxeberrri Luzaidekok ez eze atal hau ireki duen Egiategik ere Hiztegiaren hitzaurrean ikasi zuen euskal literaturaren historiari buruzko guztia³⁵, euskal tradizioaren jarraipenean Larramendik izan zuen berebiziko garrantzia berretsiz.

Ez zen mugatu, ordea, asko izanik, lehendik genuena biltzera eta besteren eskutan jartzera; aurretik euskarak ez zituen maila eta tokietan sartzeko behar zuen hitz altxorra sortzen saiatu zen. Hitz altxor horren erabileran oinarriturik —eta andoaindarraren obraren bitartez aurkitu zuten tradizio kateari loturik, hoberenak bederen— idazle andana luze bat eman zen mende t'erdi batez.

Orain arte hango hiztegiatara (Hiribarren eta Harriet eta hauen zordunetara) mugatu ohi da *Hiztegi Hirukoitzak* Iparraldean izan zuen eragina; baina bada gehiagorik.

---

(33) Ik. ASJU-ko ale honetako I. Segurolaren lana.

(34) Azpimarra neurea. Grafia orijinala mantentzen dut Segurolak bere edizioan egin moduan.

(35) Irakurri, aldiz, ez dirudi Oihenartez kanpo bere liburuan Larramendirengandik hartutako zerrendatik asko egin zuenik besterik uste badu ere J. Casenave-Harigilek (Euskera 1981, 700), Peillenek hitzaurrean erakutsi legez.

Alde batetik, Txomin Peilleni esker badazagugu orain XVIII. mende bereko Belako zaldunaren hiztegia ³⁶, jada hartaz goragokook baino ia mende bat lehenago baliatu zena; bestetik, Vinsoni esker-rrak, ezagutzen dugu —izenez behintzat— Robinek mende horren bukaerarantz kopiatutako *Birjinia* nobelatzar (lau liburuki) eskuiz-kribatua. Villasantek dioskunez «particularidad notable de esta obra es la introducción masiva de neologismos, sea de origen larramendiano o sea de propia invención» (HLV 116).

Egiategiren *Filosofo Huskaldunaren Ekheian* ere jesuitaren lanak Iparraldean izan zuen eraginaren lekuko franko aurki genezake, bai ideietan, eta baita hainbat eta hainbat hitzetan: *zeiakinen, dierri, banaitiak, akadoikeria, altistak, posmagarri, berezitan, ekidar, zekidora, ongondiaz, iripediaz, megopia, irudestia, otsandikia, eripeturik*, etab.

Azterketa berri eta sakonagoak eragin hori handitzera datozke seguru asko, Peillenek, Seguroiak eta bestek egin aurkikuntzek argiro erakusten bait digute badirela oraindik Larramendiren obraren arrakasta neurtzeko eta bere papera behar bezala ulertzeko testu ezezagun edo erabiligabe guztiz garrantzitsuak; ezagunak ere behar bezala miatu ote dira? Ezezkotan nago ^{36 bis}.

9. Larramendi eta gerokoak neologismoei buruz.

Badirudi usuegi hurbildu garela Larramendiren obrara bestegandik sortu aurreritziak harengan frogatzera ³⁷. Ez dakit esate baterako nola ez den gehiago zehazten Larramendi eta zenbait la-

---

(36) Ik. Txomin Peillen, «Bela-ko zaldunaren zuberotar hiztegia XVIII. mendean», FLV 1983, 127-146. Ipartar laiko ikasi eta hitzberrizaleen tradizioa gutxienez XVII. mendean geroztikoa dugu Oihenart ere barne bait dugu. Oihenart, gainera, ez zen izen berriak sortzera mugatu, geroago (eta zabalago) Elizalde bezala aditz sintetikoak ere sortu bait zituen.

(36 bis) Cf. Mitxelaren iritzi berdintsua 21bis oharrean aipatu pasarteetan eta ik. halaber eraskina.

(37) Eta historikoki bidegabekoak diren salaketak egitera: «sus indiscretos procedimientos dejaron expedito el camino a las aventuras de Astarloa y de las posteriores escuelas reformistas». Ibar, *Genio y Lengua* 120. Astarloa, Erro eta besteren saio eta teoriak zein bere egileari gaineratu beharko litzaizkioke kontu garbiketan ari bagara, Larramendi ez bait zen izan, ez gutxiago ere, haien sortzaile ez zabaltzaile (ik. Castañós 209 eta Tovar 112). Ibarren liburua bere garaian onuragarria zelarik ere txit, ez da batere zuzena, ene ustez, Larramendirekin.

rramenditar eta Sabino Arana eta zenbait sabindar beste aldetik gonbaratzean. Egia da bai batzuk eta bai besteek hitzberriak erabiltzen dituztela nahiz eta, bide batez, esan behar den ez dituztela hitzberri berdinak erabiltzen. Haatik bi taldeek oso iritzi eta jokamolde ezberdinak dituzte euskal hitzen altxorraz: zein diren hitzok, zer egin behar den erdaratiko hitzekin, euskal literatura zaharragoak merezi duen begiramenaz eta honelako arazoei lotu beste hainbat galderetan beren ihardesprenak maiz dira kontrakoak eta are guztiz kontrakoak ere.

Larramenditarrek *halabeharrez* sortzen dituzte berba berriak, ez erdaratiko euskal hitzen ordekozat baina erdal hitz ordaingabeak itzuli ahal izateko: *txadona*, *jaupa*, *donoki* eta *gabeuki* ez dira larramenditarrek, bai aldiz *izarjakinde*, *neurkidagarri*, *zenbatiera* eta *berterosi*; halaber Larramendiri ez zitzaion burutik pasa bere aurrekoren baten sermoirik «euskara garbian» ematea Sabinok Mogeekin egin legez eta hori badazagularik zer nolako iritziak zituen bere garaiko sermoi eta sermoilari gehienez. Ezin pentsatuzkoa litzateke Larramendirengan «Jelalde»k (*Lecciones de Ortografía del Euzkera Bizkainoren* autore berak) «Geure Atta Goikua» izenaren pean atera zuen *Pater nosterraren* itzulpen zuzendua: «Geure Aita Goikoa, zeure izena donetsi bedi; zeure ala belkigu; zeurea gurea egin bedi, donokian lez ludian be, etab.».

Ez zait hemen axola Sabinok Mogeli egiten dizkion zuzenketak gehienbat gramatikazkoak izatea eta ez hitzen garbitasunari dagozkionak, baina gertaera horrek tradizioari buruz suposatzen duen jarrerera. Jakina da (cf. E. Ibarzabal, *Koldo Mitxelena*, 25-26) honetan ere «maisuaeren» jarraitzailetzat beren buruak aurkezten zituztenek Sabino baino aurrerago jo zutela usu. Horrela, adibidez, euskal zenbakera «jatorraren» arazoan: Sabinok kontraesan bat zela markatu zuen hitzezko hogeirako zenbakerearen eta hamarreko idatzizkoaren artean. Alabaina, azkenean amore eman zuen eta kontraesan hori onartu; ez ordea bere eskolako guztiek: ikus adibidez *Zenbakizti lengaien ikastia*, *ikaslearen idastia* *Eusko Ikaskuntzak baietsia* (1933) non 11. orrian *berramar* (=20), *iruramar* (=30), *laramar* (=40), *bostamar* (=50), *seiramar* (=60), *zazpiramar* (=70), *zortziramarr* (=80), *beatziramar* (=90) bezalako pitxiak irakur daitezkeen.

Ez dut buru hau bukatu nahi delako Ayengiz'tar Iñaki Aba Txoñoduna batek 1922an Euskera aldizkariko «batasunerako asmo-lehiaketan» argitaratu (eta I. Sarasolak bere HSLVn gogoratu) zuen «proposamena» hona ekarri gabe:

Euzkerarik eztakigulako biar dan beste, eta ganera ixen oker batzuk daukoguzelako, iparran itz batek gauza bat dikur, eta Gipuzkuen beste bat, Bizkayen be ostera beste bat, auxegaitik uste dot ixen gustijen azterketie ein biar geunkela: Adibidez, Sein (infante) bada «Senar» (sein x ar) (infante varón) beraz «hijo» ta ez (marido) orretarako baidago «ezkona» ta.

Alaba, seme, emazte eta emakume ere aldatzeko proposatu ondoren beste honako honekin bukatzen du:

Ona bada emen Babel txagaraiko nastie: Euzkeldunek «Ama» (madre) Tagalotarrek (Manila ugartekue) (padre) guk «anai» (hermano) eurek barriz (nana=madre) guk «andrea» (Señora) gerkarrek (hombre) guk «Senar» orain (marido) len (hijo) Txiaña'rrek (engendrar varon); aztertu ta orraztu daigun ba lenbailen lortzeko «Euskel batazune». (26-27).

«Ezjakin eta atzenengo euzkeltzalia» zela ezagutuaz hasi arren Aba txotifodunaren aurrean argitaratu bere lana, «erdel usaindun itz oro kendu, ta garbitu Euzkera, eta kenduen orde besterik ezpadago euzko-sustraidunak azterketa zuzenagaz eraldu» behar zela proposatzen zuen Gaubeka'tar Bitor irarkijak. Ohar bedi ez dirrela erdarakadak ezabatu nahi baina «erdel usaindun itz oro» eta, soilik ondoren, ikusi euskal ordain jatorrik duten ³⁸.

Seguru asko (cf. Mitxelena MILVen erreseinan) egia bide da *erudito energumenoen* edota *energumeno eruditoen* taldeak, Jerjesen harmadaren dardoen gisa, eguzkia ilunduko lukela denak batera hegaldaka eginez geroz; ene ustez, ordea, Larramendik ez luke txori aldra horrekin hegan egingo ^{38 bis}.

(38) Larramendirengandik ezin urrutiago dagoen iritzi honekin gonbaratzeko ikus hurrengo atalean aurkeztu testuak.

(38 bis) Bai, aldiz, Urkixorekin izan zuen eztabaidan (Euzkadi 1914-VIII-17 eta RIEV) erdarakada asko alegia «orrelako idaztirik (libururik) iñun aurkituko baneu, apurtu egingo neuke ta iñok ez leuke jakingo, lotsagarriak diralako» bota zuen Kirikiñok. Urkixoren arrazoizko «... soy partidario de la purificación (relativa claro está) del léxico vasco. Lo que desapruebo es que ejerzan de *purificadores* y de etimólogos, los que carecen de preparación suficiente para tan difícil labor»aren erantzunean Arana eta Arriandiagaren «itz eder egokiak» defendatu ondoren honelako forma lotsagabe (eta lotsagarrian) bukatzen zuen: «Eta «lo que desapruebo»... Zer gero? Nor zara ba zu erdira urteteko esaten ontzat ala txartzat artzen do

10. *Mailebuez*

Eta «sabindarrekin» dituen ezberdintasunak ez dira soilik hitzberrietara mugatzen, esan bezala. Garbizale zen Larramendi noski, eta behin eta berriz iharrosi ohi zituen halako ahuntzerdara, euskara, gaztelera eta beste hizkuntzen nahaste mordoiloak, lehenago Etxeberrik egin bezala.

mintçatceco manera astrugaitz nahasi maneragabecoa, hitz bat latinez, bertcea francesez, bertcea gastelaniaz, edo italianoz, eta bertce gaineraco ahotic atheratcen tuzten hitcez jar çatezque dudatcen ala diren Antipodetacoac, ala Barbariacoac; guisa hunetan eguiten dute saltsa bat hambat saltsacari diferentez appaindua, eta hain çappore gaitceta-coa, non munduan den sabeldarrajoric handienari-ere eman baiteçoque higuintça, edo goragalea. (Etx. 167).

Horrelatsukoak anitz eriden daitezke, ez soilik hiztegiaren hitzaurrean, baina baita *Corografian* edota Mendibururi egin hitzaurre-gutunean ere:

Alabañan [sermolari] guchic daqui bere jayeterrico Eusqueraren erdiá, eta alpérrac diradén bézala, eztute icasi nai gueiago, ta éztie nai béren burúai atsecabéric emán. Baña onetatic cer guertatzen dá? Daquiten pisca arequin, hitz molcho, escúmen baten diña eztán arequin nola ecifi adierázo dituztén beren esacariac, badarasáte púlpituan hitzera naasi bat, beñ Eusquéra, beñ Erdéra, beñ Latiñera, gucia leudatuá, ciquinduá, baraustuá: ceñean dirudién, igo diralá gaiñ artará enzúle[ei] burlá eguitera. (Mendibururi egin gutuna, *Autobiografía* 279).

---

zula ori? Idatzi zar barregarri batzu idoro dozuzala or-emen, eta naikoa diru daukozula *Revista Internacional de Estudios Vascos* zeure lepotik argitatzeko ta zatoz burua nagusi egiten? Ez gero iñori barrerik eragin gizona! Zuk ontzat emon naiz txartzat emon... parra; euskeraz noraiñoko mutilla zarean ikusteko gagoz ondiño ta. Zer diñot? euskeraz mutilla zarean be ondiño ez dozu erakutsi ta. Billatu egizuz, billatu, artarako garra daukozu ta, idatzi zarrok; baiña euskereatzaz *maisukeriak* egiten etzakiguz etorri, gizona, Jainkoarren!» Aipamenak *Edo geuk edo iñok ezen* (X. Perea eta A. Arejitaren ed. 51-56.or) arabera; Itziar Laka adiskideari zor diot «altiste» hau.

(39) Cf. «después acá [Gramatika eta Hiztegiak geroz] se predica la palabra de Dios con fruto, limpieza y decencia, y es lo que no había antes». Larramendi, *Autobiografía*, 40 (Telletxearen edizioako 28.or.).

Haatik, ezin har dezakegu bere pensamoldea eta jokaera garbizalekeriaren lekukotzat.

Mitxelenak idatzi legez («Mendiburu eta Larramendi» 20) «Neke-rik gabe ager daiteke zer nahi izan zuen Larramendik euskarari, euskara idatziari, buruz. Euskarak burua jasoko bazuen... premiazkoa iruditzen zitzaion... artean ez bezalako euskal prosa erabiltzea: garbiagoa, jatorragoa, apainagoa». Gure artean garbizaleek azken boladan arrakasta eta begiramen handirik izan ez dutenez gero, komeniko da garbitasuna eta garbizalekeria bereizten hasia Larramendik —lehenago Etxeberrik bezala— ez bait du ezer bigarrenetik. Mitxelenak (aip. lan. 21) ohartarazi duenez, Akademien garaian bizirik halabeharrez zatekeen garbizale euskara hizkuntza landuen sailean sartzeko. Bestalde, Larramendi ez da mutur-zale mailebuekin:

«Pero ni tanto ni tan poco para nuestro vascuence. Ni tanto como los ingleses, pues eso es hacer poco aprecio de su lengua y abrir camino al olvido de los voces propias; ni tampoco como los franceses, porque eso es tener cautivo el entendimiento, que por penuria de voces desvirtúa cien pensamientos brillantes. Se debe guardar el medio que hemos propuesto» (*Corografía* 294ean).

Pasarte ezin garrantzitsuagoa iruditzen zait Larramendiren asmoz jabetzeko; beldur naiz, ordea, ezezagunegia ez ote den eta ausnartugabea.

Garbitasun nahiean ez zen bakarrik; hara zertarako ondu nahi zuen M. Harrietek gehigarri bat: «berce partea da escualdunec berce hitzcuncetariac hartuac dituzten hitcen khenceco, hala nola *intencionea, inclinacionea, inquietatcea, ingrata / chedea, pendura, khechatcea, esquergabea, &c.* Lehenbicoac berce hitzcuncetariac dire eta berceac escuaraz dire» (*Gramatica escuaraz eta francesez*, Baiona 1741, 507) ^{39 bis}.

Ongi zekien *estandarte, ibero* eta beste hainbat eta hainbat hitzi euskal etimologia eman arren latinetik eta erromantzeetarik berba anitz zuela euskarak; pentsatzekoa da gainera euskal etimologia ez ote zien emango taktika maltzur bezain eraginkor batez, «zorrak

---

(39 bis) Dakigunez (ik. hiztegiaren hitzaurrea eta Altunaren artikulua *Mugan* Larramendiren bibliotekaz) andoaindarrak ezagutzen zuen Harrieten liburua.

hartzeko bihurtuaz» Mitxelenak («Mendiburu eta Larramendi» 22, «Aurkezpena» 14) definitu legez, euskaldunek beren lanetan erabil zitzaten haien etorkiez axolatu gabe; bada honen aldeko frogarik bere jarraitzaileengan (Egiategi, Lore Jokoetakoak, Iztueta, etab.)⁴⁰. Nolanahi ere, kontu honetan agertzen duen jarrera ezinago garbia da eta lekukotasunak ugariak: har dezagun esate baterako Mogelek luzaz eta hitzez hitz bere lehen liburuan —eta Orixek bere hitzaldian— aipatuarren zorigaitzez ezagunegi ez den testu batetik, Mendibururi hitzaurre-gutun bezala bidali zion testu hain eder zein interesgarritik. Hor, mordoiloak ongi jorratu ondoren, honela jarraitzen du:

Beste bátzuec dituzu, guré Eusquéran nai ez luquéenac beste hizcúndeetatic hizcho bátere: eta onén bidéz epáiten, ta ciatzen bézala dira jolaseán. Bédereco erguelqueria! Etzaiteala zu malmeti. Eusquérari erachi záizca Gaztelaniatic, Latifñetic, edó beste hitzcúndeetatic, hitz ascó; baña adituáz, ta oituáz, Eusquéraoac bézaiñ ongui, aditzen diranac, eta óyec utzi bear eztitúgu: Ta bearbada noiz edo berriz obéco da, onélacoac usátzea, Eusquéraoac baño: batezere Eliz-gauzetan ta guré árimen salvacioári dagoztén eguicarietan. Lájatuco ditugu erbésteco hitz horiec, nai badegú gure Eusquérenac, piscabana usatuáz ta erabilliaz, escúcoi ta jaquiñac eguingo diradénean. (*Autobiografía* 279 eta cf. *Corografía* 293-4)

Ez dut uste inola mezipreza daitekeenik honelako aldarrikapenik; kontutan hartu, gainera, belaunaldi hortako idazlerik garrantzitsuenaren lehen obraren aitzinean eta belaunaldiaren aita pontekoak egina dugula.

Gai berbera ukitua zuen jadanik, bi aldiz gutxienez Hiztegiaren hitzaurrean; bata Hiztegiko hitz arrunten berri ematean:

Entre las voces vulgares del bascuence, pongo muchas que en propiedad no son bascongadas ni de origen suyo, pero que las ha hecho propias suyas por el uso y por la virtud

(40) Ik. Peillen eta Pagolaren aip. lanak; bigarrenaren artikuluko 55. orrian, «Esta fidelidad a Larramendi permite además utilizar con toda tranquilidad palabras castellanas legitimadas por él, cuyo uso en purismos posteriores sería impensable» irakur daiteke.

que como lengua viva tiene de apropiárselas y adoptarlas⁴¹.

Hauen artean, ordea, bereizketak egiten ditu, eta oso zuhur egin ere: guztiz onartzen ditu beste hizkuntzetan bezala gauza berri edota kanpotik etorriei dagozkienak, baita *santu*, *pena* eta hola-koak, hots, beren euskal ordaina izan arren jadanik hura baino hedatuago eta ezagunago direnak; haatik, kanpo uzten ditu sermolarari txarren eta elebidun baino euskaldun gaiztoago ziren mihietan entzun ohi erdarakadak.

Hitzaurrearen aitzinean ere, hiztegiaren eskaintzan, ukitzen du erdaratiko hitzen kontua:

Esta incorrupción o inmortalidad del bascuence no nace de estar el sitio escondido a los ojos humanos, como el del paraíso... Pero ni aun ellos mismos [los guipuzcoanos] aunque suelen volver a su patria imbuidos de otros idiomas, aciertan a alterar la constancia de su nativa lengua. Si algunos vocablos forasteros se han introducido en el bascuence, sólo es en la forma y ritualidad, con que tal vez algunas personas extranjeras obtienen naturaleza en esta provincia, probando hidalguía y sujetándose a las leyes del país en un todo: al modo que en otro tiempo los romanos dieron naturaleza a varios nombres griegos y de otras naciones, sujetándolos á la inflexión latina y enriqueciendo su lengua sin mudarla.

Dotrina bera azaltzen zuen zeinbat urte lehenago Etxeberrik latinaren historia ere aipatuaz baina gizarte metaforarik gabe, gauzak hizkuntzaren arloan mantenduaz:

5. Ordea berriz-ere erranen dugu, Escuarac bertce hitz-cuntcetaric errecibitu tuela cembait hitz?
6. Nahi dut hori hala den... halarican ere gaineraco hitçac, icenen declinacinoac, eta verboen conjugacinoac,

---

(41) Gogora bedi Mendibururi egin gutuna eta gonbara bitez Ibarren epaiketa zorrotzegiarekin: «Preocupado él mismo [Larramendi] por el «aspecto visual» de las palabras —único perceptible a los *inquisidores extraños* que interesaba confundir— no sólo supeditó a esta preocupación el *Diccionario*, su obra más trascendental, sino que por el ascendente de su autoridad dejó enquistado el funesto prejuicio en las inteligencias de una infinidad de discípulos» (120). Orixe ongi konturatu zen, aldiz, Mendibururi egin gutunak zuen garrantziaz eta bai Larramendiri buruzko hitzaldian eta bai «Euskal literaturaren atze edo edesti laburrean» aipatzen du.

eta mintzatceco manerac, Escuararenac dira, eta hauc huna dela direnaz gueroztican, ecin erran diteque bertcetaric duela bere ethorquia; ceren hautan baitago hitzcuntçaren gora behera guztia: cembait hitz arrotcen errecibitcea ezta asqui hizcuntçari ethorquiaren emaiteco, ez eta-ere içaitearen gambiarazteco. (Etx. 128).

11. *Hitzak, gramatika eta literatur euskalkiak.*

Baditugu aztarnak susmatzeko Larramendi, bi mende beranduago Seber Altubé bezala, ez ote zen gehiago arduratzen gramatikaren erabileraz ezen ez delako hitz bat edo besterenaz; nolana ere ez gutxiago. Sermolari txarrei, esate baterako, aurpegiratzen diena zera da gazteleraz pentsatzea eta gero gazteleraren arauera euskaraz erdipurdika aritzea, euskararen jitea mantendu gabe:

no tienen conocimiento reflejo al carácter y primores particulares del bascuence ni de la gran diferencia de su sintaxis y del romance... El bascuence tiene su construcción pospositiva y con harta gracia y elegancia; y ellos se la dan prepositiva, trastornando el genio de su lengua por seguir la construcción castellana. Lo que en castellano se dice en conjugación absoluta, cien veces se dice con más aire en bascuence en conjugación transitiva; pero casi siempre hablan en la absoluta, por no saber las transitivas y defraudan al bascuence de gracia. Todo ésto lo pudiera aclarar con ejemplos que dejo por evitar prolijidad. (Pról. XXXVI).

Bere jarraitzailerik hoberenek ere ez zioten gramatikari hiztegiari baino garrantzi gutxiago eman; ikus, adisbidez, nola lotzen dituen Ubillosek hitzaurrean, maisuaren oihartzuna ozenki dantzularik bere mintzoan.

Eusqueraz darausquizunean, eusquerazco hitzac ez bada-rabiltzatzu, zure erausia hitzunea, edo *barbarismoa* dala esango dizue; ta hitz bacoitza, dagocan toquian sartzen ez-padezu, zure hitz-jarioari araututsa, edo *Solecismoa* deituco dioe; Bost onelaco enzuten degu eusquerazco sermoietan! Ala baña, zori gaiztoan dacuscun bezala, euscaldun guichic necatu nai du eusquerazco hitzac billatzen, ta bacoitza bere toquian ipintzen.

Edota gogora goragoko «[el] P. Larramendi, memorable p.^r haber lo invencible vencido» Etxeberry Luzaidekorena^{41 bis}.

Mayansek euskara ikasketa faltaz kirastua eta galdua zegoela bota zuen; Larramendik onartzen du flakatu dela eta ahuldu, alabaina, bere antze eta arima gorderik, ez da galdu:

corromperse una lengua es acabarse su alma y forma, crezca o se disminuya su cuerpo. Mientras dura el arte y la armonía de una lengua que es su alma y forma, sean más o menos las voces que son su cuerpo, no se corrompe la lengua, ni deja de ser la misma. (Pról. CLXIV).

Nolanahi ere den Altuberekin egin gonbaraketa hau (guztiak bezain «herragarri» eta are istilutsuago bi menderen ondoren) badirudi ez zaiola arta gehiegirik eman Larramendi gramatikalaria, nahiz eta bere *El Imposible Vencido. Arte de la Lengua Bascongada* oso ona izan garairako eta are geroago ere:

La Gramática del P. Larramendi es francamente buena, incluso muy buena. No deja de sorprender que la primera Gramática Vasca saliera tan perfecta y completa en lo que cabe. (Villasante HLV 132).

Hor edan zuten eta hori erabili zuten, hain zuzen, mende hartako idazle gehienek eta, zer da —esate baterako— Kardaberatzen *Eusqueraren berri onac* hortik ateratako erretorika llaburra besterik?

Ta lengo aitzakiaric orañ edolaric ezdute ascoc: bada AITA MANUEL LARRAMENDIC, neque gogor, ta estudio, esan albaño andiogoarequin, ecin izango, ta ecin eguin-gozana, bere Artean eguiñik... A. Larramendic Artean, ta Izteguien gucia, edo gueiena bestec ez bezala, Erregla seguruaquin eracustendu... (10-11.or.).

Urrutiago joanik, esango nuke Larramendiren euskal lanak ez direla behar bezala ulertuak izan biak batera, gramatika eta hizte-

---

(41 bis) Kanpotarren artean izan zuen arrakasta ere ez bide zen ahulgoa gramatikagatik hiztegiagatik baino 1854ean atera *Grammaire de la langue Basque, d'après celle du P. Manuel de Larramendi* itzulpenak (gazteleraz 1853 eta 1886an oraindik berrargitaratu zen) adierazi bezala. Azkuek erakutsi zuen («Manuscritos vascos en Inglaterra», Euskera 1928, 222) Urteren Bibliaren kopia batean Artetik hartutako oharrek zirela. Honelako beste datu asko dira barreiatuak, seguruenik, eta interesgarria litzateke guztiak biltzea liburuaren eragina hobeki ezagutzeko.

gia, —eta orain noski *Corografía* eta *Discursoak*— aztertu ez direlako. Biak dira elkarren osagarri, batak bestea eskatzen du helburua —hizkuntza bere osoan agertzea eta kultur lanabes eta bitarteko izan zedin lantzea— beteko bazen; horrela usteko bide zuen Larramendik *Artea* 1729an argitara ateratzean 16 urte beranduago arte ilki ez zen *Trilingüea* agindu zuenean.

Ohargarria da, esate baterako, Irazuaren dotrinak 1739ko 1.ko argitalpenetik 1784kora bitartean pairatzen dituen aldaketak aztertzea. Prestatzen ari naizen argitalpenerako utziaz azterketa xeheagoak, esan dezadan erratak kanpo, *esklabitude*→*mende*, *pekadore*→*pekatari*, *valle*→*leku* eta horrelako besteren bat kenduz gero ere, badirela oraindik aldaketa esanguratsuak: berrikuntzak (*Eutzi*→*utzi*, *belar*→*bekoki*, *ohostu*→*ostu*, *-in*→*-iñ*) eta gehiengoa diren gramatikazkoak (*dana*→*dala*, *eman* *eguiguzu*→*iguzu*, *diuztegun*→*diegun*, *diuzkun*→*dizkigun*...). Esan gabe doa azken hauek eta, oro har, literatur gipuzkeraren eraikuntza azaltzeko *Arteak* duen garrantzia ⁴².

Lardizabalen gramatikak Larramendirenarekin duen zorraz mintzatu da inoiz K. Mitxelena, azkenengoz E.H.U.aren Udako III.ikas-taroko hitzaldian; Lardizabalek ez eze gainerakoek ere bazuten hari zer eskertu. Ezin esanguratsuagoa iruditzen zait alde honetatik —eta ez gutxiago inprenta baimenen aldetik— Iturriagak Iztuetari bidalitako gutun bateko (ik. J. Garmendia, *Obras inéditas de Iztueta*, Bilbao 1968, 186) hurrengo zati hau:

Llevo adelante mi gramática que tendrá por título *Compendio fraseológico de la Gramática del Padre Larramendi* o cosa semejante. De este modo se conseguirá más fácilmente la licencia de imprimirla, y nosotros conseguiremos una equivalencia de la reimpresión del *imposible vencido*.

Ez zait iruditzen inola ere paradoxaren bat edota hitz joko hutsa denik gramatika hau hiztegiaren berme izatera datorrela, haren oinarriak sendotzera eta balorea areagotzera esatea, eta zenbait «kritikok», zaharrek esango luketen bezala, hartan ikusi nahi izan duten txantxetako jostailu itxura (800 orri! zenbat urte?) arras suntsitzera eta ezabatzerara.

(42) «El guipuzcoano no parece presentar una personalidad definida y estructurada hasta que Larramendi, tomando como base la variedad de Betterri, lo tipificara en su gramática casi a mediados del siglo XVIII» dio Ibon Sarasolak ASJU XVII (1983) 81.or.

Izan zituen ondorioak gora mintzo dira Ibon Sarasolak duela zenbait urte prestatu zituen euskal literatura zaharraren produkzio kopuruen taulek erakutsi legez.

Lehen taula: kopuru orokorra

	XVIb	XVIIa	XVIIb	XVIIIa	XVIIIb	XIXa	XIXb	orotara
B.	-	-	-	2	9	38	27	76
G.	-	-	-	8	45	46	96	195
L.	3	11	21	18	36	81	89	259
Z.	-	-	4	6	13	21	13	57
orotara	3	11	25	34	103	186	225	587

Zenbakiak erabat adierazgarriak dira; marka bedi G.k. XVIII. mendearen bigarren partean, Larramendik gramatika eta hiztegia argitarara ondoren, alegia, ematen duen jauzi nabarmena. Eta jauzi hori are nabarmenago da birrargitalpenak eta itzulpenak albo utziaz geroroz ere:

Bigarren taula (Soilik lehen argitalpenak)

	XVIb	XVIIa	XVIIb	XVIIIa	XVIIIb	XIXa	XIXb	orotara
B.	-	-	-	2	4	16	4	26
G.	-	-	-	7	23	17	29	76
L.	3	7	9	6	12	13	28	78
Z.	-	-	4	2	4	1	3	14
orotara	3	7	13	17	43	47	64	194

Hirugarren taula (Soilik orijinalak)

	XVIb	XVIIa	XVIIb	XVIIIa	XVIIIb	XIXa	XIXb	orotara
B.	-	-	-	1	1	12	-	14
G.	-	-	-	3	19	9	16	47
L.	1	6	4	1	3	4	15	34
Z.	-	-	2	-	1	1	2	6
orotara	1	6	6	5	24	26	33	101

Gipuzkera 7 liburutik 23ra igotzen da (%328'5eko igoera) berrietan, 3tik 19ra (%633'3) orijinaletan. Gainera hazkunde honen poderioz gipuzkera hegoaldeko literatur *euskalkia* bilakatuko da lapurtera lehenagotik iparraldekoa zen bezala: Mogelek bere lehen obra gipuzkeraz idazten du, bizkaitarrek sermoilarien gipuzkera hobetsi dute XVIIIaren erdialdeaz geroztik (Cf. *Euskeraren Berri Onak*) gutxienez...

Gipuzkeraren literatur euskalki bilakatze hori oso azkarra da: 1745 baino lehen soilik Otxoa (1713) eta Irazustaren (1737) dotrinak ditugu⁴³; 50 urtetan gauzak oso bestela dira. Gainera Larramendiri ez zaio zor soilik hortarako behar zen «masa kritikoa» posibleztatzea baina baita masa horren kalitatea, hizkuntz kalitatea, igotzea, Mogelek (*Peru Abarka* 40-41) eta bestek jada aitortu zutena; gonbara bestela Otxoa eta Ubillos, Irazuzta eta Mendiburu.

Are bigarren mailako idazleengan (Agirre Oikiako, Lariz)^{43 a} ere nabari da bere eragina. Larramendiren hitzberri gutxi erabiliarren eta, beharbada, inoiz beren kasa aritu bestu batzuk sortzen, garbitasun nahia antzeman dakieke nahiz eta behin baino gehiagotan estiloa itsusten duten bikoteetan (*diligencia edo lasterera, gula edo gueieguizalea...* Agirrerenak) gauzatu gura hori.

Bizkaierari, bi mende lehenagoko lekukoak izan arren, mendi erdi gehiago kostako zaio literatur euskalki bilakatzen Mogel eta Añibarroekin^{43 bis}. Eta orduan ere, beren arteko ezberdintasunak gora behera, Larramendiri hurbildik edo urrutitik jarraikiz; gogora bitez bigarrenaren hiztegia eta gramatika Larramendirenei hainbat, edota gehiena, zor diotenak, gogora bedi Axularren bizkaieratzea⁴⁴, gogora bedi Mogelek lehen liburuan Larramendik Mendibururi egin hitzaurrean hizkuntzaz dioena (ik. 10. atala) jartzen duela bere eredutzat, liburua bera gipuzkeraz idazten saiatzeaz gainera, etab., etab.

---

(43) Bere garaian argitaratuez ari naiz, noski. Gainerakoetarako ik. K. Mitxelenaen *Textos Arcaicos Vascos*, Madrid 1964, I. Sarasolaren ASJU XVII (1983)ko lana, FLV XIV (1982)an argitaratu «Misererea», ASJU XVIII-2 (1984)an Ondarrak eman 1741 baino lehenagoko Zegamako dotrina eta IKER-2ko Satrustegiren lana.

(43a) *Christavaren Doctrina* [1759], J. Urkixoren ed. RLPhC 1905-1906 eta *Cristau dotrinaren esplicacioa / Explicación de la doctrina cristiana*², Madrillen 1773. Peñafloidaz ik. ASJU honetako beste lan batetan egin oharrak.

(43 bis) Hemen sakonago aztertzerik ez izan arren esan beharra da badea Bizkaian Larramendiren eraginik 1800 baino lehen Gandara, eta besterengan. Ik. eraskina.

(44) Arazo hauetarako ik. B. Urgellen lana ale honetan.

12. *Bukatzeko.*

Amaitzen. Aurreko orriotan Larramendiren lexikografi lanari lotu zenbait puntu (Larramendiren helburua, hitzberri eta mailebuen gorabehera, apologien zergatia, gramatika eta hiztegiaren osagarritasuna, jarraitzaileak...) ukitu dit, puntu horientzat irakurketa orokor eta —ene ustez— apropos bat aurkezten saiatuaz. Alabaina, esan gabe doa, Larramendiren lexikografi lan eskergak sortzen dituen arazoak larriegiak dira holako saio labur batez arintzeko; aski nuke hemen horren beharra eta hortarako bide zuzen edo erdi-zuzenen bat erakutsi banu. Larramendiren obraren garrantzia goregi jartzeko arrisku gutxi dugu, mende t'erdi batez bera izan bait zen euskal literaturaren eta euskal lexikografiaren bultzagile eta ardatz. Honenbestez, bere ezagutza sakonagoa ezinbestekoa da sail horiek argitzen saiatzen diren filologo eta hizkuntz historialarientzat, horrek suposatzen dituen aurrelan luze eta zehatzekin. Haiei arreta eta azterketa gehiago eskatzen badie, areago bere lan izugarrian euskaldunik zuhur eta suharrenetarikoa agurtuaz, Orixek bezala, Larramendirengandik oraindik ere zerbait ikasten jarrai dezakegula uste dugunoi⁴⁵.

(45) Ez zaizkit guztiz zuzenak iruditzen (ez eta beren egileari ere orain) Claveriaren harako «Burlatzen naiz Garibaiez» en oihartzunak diruditen honako epaiketa gogor hau bezalakoak: «La obra de Larramendi está escrita, salvo algunos breves fragmentos, en castellano. En lugar de predicar con el ejemplo escribiendo en euskera, como correspondía al carácter de su actividad, nos legó una gramática y un diccionario». «El trabajo de escribir en euskera lo realizarían Cardaberaz, Mendiburu y otros seguidores», Sarasola HSLV 55 (eta berdintsu X. Kintana, *Linguística orain arte* 14). Dударik gabe haren hiztegi eta gramatikak askoz mesede gehiago egin zion euskal literaturari ondu zezakeen beste zeinnahi liburuk baino. Mitxelena esan bezala («Mendiburu eta Larramendi» 19) «azpimarkatu behar genuke agian nabari dela erdaraz ugari bezain euskeraz urri mintzatu zen Larramendik ondorio ageria izan baldin bazuen, eta euskerari zegokionez izan ere, erdarazkoak ez direla nahi eta ez kaltegarri euskerazkoentzat. Probetxuzko ere gerta daitezke, agi denean». Cf. orain Añibarrok bere gramatikaz dioena, Villasantek (Euskera XXVIII 404) argitaratu gutun batetan. Bestalde, Larramendiren euskerazko zatiak eta testuak ugarituaz joan dira azken urteotan eta haietako zeinnahi orrik balio du Kardaberatz eta Mendibururen liburuetak askok eta askok baino gehiago, nahiz eta ustezko euskal literaturaren historiaren batetan «su producción en euskera es esporádica, por cuanto se reduce a una carta a Antonio Gandara, un sermón sobre San Agustín, algunas poesías (de poco valor) y alguno que otro escrito breve» esanaz dena kitatu. ASJU-ko ale honetan irakur daiteke bere testu ezezagun bat (Azkoitian 1737an eman sermoi bat) eta dakidanez Tellecheak ere badu oraindik ahalik eta lasterren argitan nahi genukeen beste bat. Gogora bedi, gainera, Fitak bere euskarazko gutunak aipatu zituela (ik. K. Mitxelena, «La correspondencia del P. Larramendi», BAP 1959, 440-442); benaz ote horren eskasa?

13. Bibliografia

Hemen bakarrik bibliografia orokorra aipatzen da; xehetasun gehiago testuan eta oharretan, Jon Bilbaoren *Bibliografian*, Larramendiri buruzko *Mugaren* ale berezian eta *Sobre los Fueros de Guipúzcoa*ri Telletxeak Ci orrian jarri 2. oharrean eman iturrietan.

CASTAÑOS, F. «Apologistas Vascos», Euskera VIII-IX (1963-64), 197-212.

ETXEBERRI, Joannes = Julio de Urquijo, *Obras Vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712) con una introducción y notas por —*, Paris, Paul Geuthner 1907 (LGEV 1967ko facsimilaren araber aipatua).

H(S)LV = *Historia (Social) de la Literatura Vasca*.

IBAR, *Genio y lengua*, Tolosa 1936.

LAKARRA, Joseba Andoni, «Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiako sermoia», ASJU XIX-1 (1985).

LARRAMENDI, Manuel, *De la antigüedad y universalidad del bascuence en España*, Salamanca 1728 (facsimila Ediciones Vascas 1978).

—, *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca 1729 (facsimila Hordago 1979).

—, *Diccionario Trilingüe del castellano, bascuence y latín*, Donostia 1745 eta (hitzaurrea) 2.a, 1853.

—, *Corografía de Guipúzcoa*, J. Telletxea Idigorasen edizioa, Donostia 1969.

—, *Autobiografía y otros escritos*, J. Telletxea Idigorasen edizioa, Donostia 1973.

—, *Sobre los fueros de Guipúzcoa*, J. Telletxea Idigorasen edizioa, Donostia 1983.

—, *Discurso histórico sobre la antigua Cantabria*, Madrid 1736.

—, *Diccionario Vasco-castellano*, P. Altunaren edizioa, Euskera XII (1967) 139-300; ik. halaber Telletxea.

MILV = Tovar.

MITXELENA, Koldo, *Historia de la literatura vasca*, Minotauro, Madrid 1960.

—, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbo 1970.

—, «La obra del P. Manuel de Larramendi (1690-1766)», Cuadernos de la Cátedra Feijoo, Oviedo 1959.

—, «Euskal-Iztegigilleak XVII-XVIIIgarren mendeetan», Euskera VI (1961) 7-22.

—, «Mitología e ideología sobre la lengua vasca» (Tovarren erreseina), Muga 10 (1980) 122-128.

—, «Euskara eta euskararekiko ikerlanak (1700-1800)», IX Congreso de Estudios Vascos, Donostia 1984, 237-250.or.

- , «Mendiburu eta Larramendi», *Euskera* XXVIII (1983) 19-23.
- , «Aurkezpena» in Ibon Sarasola, *Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia*, I, 11-23.
- ORMAETXEA, Nikolas (= «Orixe»), «Euskal literaturaren atze edo edesti laburra», *Euskal Esnalea* 1927, 148 eta hur.
- , «Larramendiren iztegia», *Euskera* 1930, 252-261.
- , «El Imposible Vencido», *Euskal Esnalea* 1930, 189-193.
- PAGOLA, Inés, «Neologismos en los Juegos Florales», *ASJU* XVIII-1 (1984), 53-160.
- , «Arana eta Azkueren neologismoez», lan argitaragabea (EHU-ko Udako III. Ikastaroan eman hitzaldia).
- SARASOLA, Ibon, *Historia Social de la Literatura Vasca*, Akal, Madrid 1976.
- SEGUROLA, Iñaki, «Etxeberri Luzaideko bikarioaren dotrina argitaragabea», *ASJU* XIX-1 (1985).
- TELLETXEA IDIGORAS, José Ignacio, LEKUONA, Manuel, «Gabon-Kanta de Guernica (1764)», *BAP* 1966, 157-171. Ik. halaber LARRAMENDI.
- TOVAR, Antonio, *Mitología e Ideología sobre la Lengua Vasca*, Madrid 1980.
- URGELL, Blanka, «Larramendiren neologismoez» lan argitaragabea.
- , «Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku Liburua*», *ASJU* XIX-1 (1985).
- VILLASANTE, Fr. Luis, *Historia de la Literatura Vasca*, Arantzazu 1979.
- , «El P. Larramendi y su obra lexicográfica», *La Gran Enciclopedia Vasca*, II, 169-174 eta 479-483, Bilbao 1974.
- , «Joanes Etxeberri (1668-1794)», *BAP* IX (1953) 231-243.

14. *Eraskina.*

3. eta 4. ataletan aipatu zenbait arazotarako interesgarriak izan daitezke soilik lan hau burutu ondoren lortu ditudan F. Lázaro Carreter *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII*, anejo XLVIII de la RFE, CSIC Madrid 1949 (2. argit. ed. Crítica Barcelona 1985) eta W. Bahner *La lingüística española del siglo de oro*, ed. Ciencia Nueva, Madrid 1966. Gonbara bitez 40-41. orrietan ezarri dudan Etxeberriren pasarte eta Lázaroren liburuko 125-129. orrietan aztertu morfologiaren eta sintasiaren hitzekiko lehentasunari buruzkoa. Markatzekoa da Etxeberriren testua horko lehendabizikoa (Armestorena) baino 20 bat urte lehenagokoa dela; Lázarok esan bezala, ordea, «El texto de Larramendi y la frase de Armesto, en que se refiere al *distintivo formal de las lenguas*, nos guía a la fuente remota de estas ideas: se trata en su origen, de la distinción que hace la lógica tradicional entre materia y forma en la oración» eta, beraz, lan pixka batekin nahi adina aitzindari eriden bide daitezke; bat esatearren, Bahnerrek aztertzen duen López Madera. Bestalde, honek eta bere jarraitzaileek (eta ez dira nolanhikoak: Gonzalo Correas, Luis de Cueva, Tomás Tamayo de Vargas, Ximénez Patón, Viana, Pellicer y Tovar...) gaztelera latinetik zetorrela nola ukatzen zuten eta hura baino zaharrago egiten (baita 72 haietarikoa ere!) areago gogoratzeko Bahnerren liburuko 6. atalean («La teoría del castellano primitivo») irakur dezanak errazago ulertuko bide ditu euskal apologisten jokaerak eta bekatu arinagotzat duke harako izkribu zahar baten Larramendiren (*Hiztegia LXXIII*) irakurketa Granadan «aurkitutakoez» zerbait dakikeenean. Bada orain J. Godoy Alcántararen *Historia crítica de los falsos cronicones* argitalpen facsimila ere, Madrid 1981 (1.koa 1868). Bahnerren liburuko 111. orriko hurrengo zati honek aski argi egin dezake 20. orrian erakutsi nahi izan dudan apologien beharraz: «Sobre el portugués y el catalán apenas habla Madera. Trata a ambas lenguas como idiomas secundarios, que tenían más o menos la misma estructura gramatical que el castellano, pero con grandes divergencias en el vocabulario. *Madera considera que no vale la pena tomarse el trabajo de estudiar una lengua que no pertenece a las 72 lenguas originarias y que debe su existencia a mezclas posteriores*»; azpimarra neurea da. Gaiotan ikertzailearen iritziek duten garrantzia ezaguna da eta ia ez da harritzekoa «El padre Larramendi no desmiente la tradición del vasquismo, condenado fatalmente a admitir en su seno las afirmaciones más decoyuntadas» (Lázaro 112) irakurri ondoren «...la teoría de Madera es un capítulo interesante de la his-

toria de la filología española. Junto a la obra de Aldrete, que marcó una época en la historia de la lingüística en la España del siglo XVII, Madera se merece en la historia de la conciencia lingüística española, si no una apreciación positiva, sí por lo menos una mención» irakurtze (Bahner 103).

8. atalean ukitzen diren iparraldeko eta hegoaldeko idazleen arteko harremani erants bekie orain Mogelek bizkaieratu zuen Lavieuxville-Harosteguyren *Bayonaco diocesaco bigarren catichima* zeinaren argitalpena agindu duen A. L. Villasantek «Euskararen Lekukoak» sailerako; lapurterazko orijinalarena eman berri du sail berean. Seguru nago bizkaieratze horren argitalpenak lagunduko digula alde bateko eta bestekoen arteko loturak argitzen eta horietan Larramendik izan eragina zehazten.

Atal honetan diodanaren alde dator orain dakusadanez J. Urquijo ere bere «De paremiología vasca. Oihenart conoció los «Refranes y Sentencias en vascuence» de 1596» ASJU I (1967) 3-10 artikuluan eta bestetan; ik. hor 4. orrian.

24bis oharraz. Ik. X. Altzibar «Bizenta Antonia Mogelen biziaz zenbait argibide» Euskera XXVII(1982-2 457-494. Lan horretan, 470-474. or., aurki daiteke aipatu testuaren azterketa bat ere.

26. oharraz eta 39. orriaz. Pairatu zuen argitalpen eskasagatik, beharbada, Ulibarriren gutuneria ez da behar adina ezagutu eta aztertua izan interes nabarmena duen arren garaiko literatura eta historiaren hainbat arlo «barnetik» ikusteko. Bere euskaran Larramendiren eragina begibistakoa da hemen exenplurik aurkezten iharduteko; ez dakit, ordea, horren ezaguna diratekeen beste baterako uzten dudan 65. orriko Iztuetaren gutuna eta bere iturria (Larramendik Mendibururi egin Sarrera-gutuna).

43bis oharraz. Ik. orain J. A. Arana Martijaren «Sebastián Antonio de la Gandara Bizkaiko idazlea» Euskera XXIX (1984, 2) 499-510 3 poesi berriekin, gernikarraren euskal obra ezaguna osatuaz, eta gainerakoen argitalpenen aipamenarekin. Larramendiri zuzendu gutuneko «neure mexhu gustizcoa», «Mexhu chito arguiti», etab., aski adierazgarriak dira andoaindarraren arrakastaz. Zorigaitzez XVIII. mendearen 2. zatiko testurik handienak (De la Quadra eta besterenak) argitaratzeke eta aztertzeke dautza.

Azken oharra. Lan hau kaleratzeaz dudanean P. Altunak adiztera ematen dit Azpitarteren hiztegiari buruzko lan batetan aritu dela Larramendiz ere. Badirudi beraz, oraingoan 1.ko atalean aipatu dudan Larramendirenganako meziprezu eta ezaxolak ez duela jagoitik iraungo.